

Кліо

Геродот

Геродот

Історії в дев'яти книгах

Книга I

Кліо

Переклад А.Білецького

Тут виклад дослідження Турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою.

1. Отже, перські вчені кажуть, що фінікійці подали привід до цієї ворожнечі, бо вони, прибувши на це море(1) і оселившись в цій країні, де і нині мешкають, почали одразу вдаватися до далеких морських подорожей, перевозячи товари з Єгипту, Ассирії та з інших країн. Вони допливли також до Аргосу, який на той час був найзначнішою країною серед тих, що нині називаються Елладою. Отже, коли фінікійці прибули туди, вивантажили і продали майже всі свої товари, на п'ятий чи на шостий день на берег прибігла юрма різних жінок і серед них царева дочка, ім'я якої за переказом еллінів було Іо(2), Інахова дочка. Вони зійшли на корабель і почали скуповувати все, що кожній припало до вподоби з тих товарів. Спочатку фінікійці заохочували їх, а потім накинулися на них. Більшість жінок повтікали, а Іо разом з іншими було захоплено. Розмістивши їх на кораблі, фінікійці відпливли до Єгипту.

2. Так, розповідають перси, Іо опинилася в Єгипті, але елліни пропонують інакшу версію. Це стало першою причиною ворожнечі. Пізніше хтось з еллінів (імен їхніх не називають), прибувши до Фінікії в місто Тір, викрав цареву дочку Європу(1). Можливо, це були крітяни. Відтоді й ті й інші виявилися однаково винними у викраденнях. Після цього вже елліни вчинили ще одну несправедливість. Вони на довгому кораблі припливли до Аї(2). в Колхиді і на річку Фасіс, і там, полагодивши все, для чого вони туди прибули, викрали цареву дочку Медею. Цар колхів послав до Еллади вісника, щоб той "зажадав відшкодування за викрадення і повернув би дочку. На це елліни відповіли йому, що ті не повернули їм аргійку Іо і не відшкодували їх за викрадення, отже й вони не дадуть їм нічого.

3. В другому поколінні після цього(1) Александр Пріамів син, прочувши про таке, захотів здобути собі жінку в Елладі через викрадення, знаючи, що тих, які до нього викрадали жінок, не було покарано. Отже, коли він викрав Єлену, елліни вирішили спершу послати вісників із вимогою повернути Єлену і відшкодувати викрадення. Проте, коли вони звернулися з цими вимогами, то троянці послалися на викрадення Медеї, що елліни не відшкодували за це і не повернули Медею, як від них вимогали, і

тепер нехай вони вимагають відшкодування не від них.

4. Так до цього йшлося лише про викрадення жінок від тих і від інших, але після цього завинили далеко більше саме елліни, бо вони почали воювати проти Азії, ніж ті, що воювали проти Європи. Отже, викрадати жінок вважається тепер за справу злочинних чоловіків, але звертати увагу на викрадення жінок і бажати помститися — це так поводяться дурні чоловіки, а розумні ставляться до цього байдуже, бо якби жінки не хотіли, то їх і не викрадали б. Кажуть, що на викрадення жінок із Азії(1) перси не звертають уваги, а елліни з Лакедемонії(2) через жінку вирядили великий флот до Азії і знищили Пріамову державу. Після цього перси стали вважати все еллінське для себе ворожим. Отже, Азію і всі племена, що її залюднюють, перси вважають своїм володінням, а Європу і Елладу відокремлюють від себе.

5. Так воно сталося, як розповідають перси, через що в них виникло після здобуття Іліона вороже ставлення до еллінів. Що ж до Іо, то з персами не погоджуються фінікійці. Вони кажуть, що не йшлося про викрадення Іо і перевезення її до Єгипту, але що вона в Аргосі зблизилася з власником корабля і коли вона зрозуміла, що завагітніла, соромлячись батьків, добровільно відпливла з фінікійцями, щоб її вагітність не стала відомою.

Ось таке розповідають перси та фінікійці. Як на мене, то я не можу сказати, чи так воно було, чи інакше. Я знаю лише про того, хто перший завдав лиха еллінам і про нього я далі розповім, однаково описуючи малі та великі міста людей. Отже, ті з них, що колись були великі(1), багато таких стали малими, а ті, що за моїх часів були великими, перед тим були малими. Я знаю, що добробут людей ніколи не буває тривалим (2), згадаю і про тих і про інших.

6. Крез був лідієць, син Аліатта, тиран(1) народів на заході від річки Галіс (2), що тече з півдня в країнах сірійців (3) і пафлагонів і вливається на півночі в море, яке називається Евксіном. Цей Крез, перший із варварів, яких ми знаємо, примусив частину еллінів виплачувати йому данину, а з іншими заприятелював. Підкорив він іонійців, еолійців та дорійців, Що живуть в Азії, а приятелював із лакедемонянами. До панування Креза, всі елліни були вільні. Кіммерійське військо, що напало на Іонію, а це було ще до Креза, спричинило не руйнацію міст, а лише наслідок нападу пограбування.

7. Отже, влада від Гераклідів(1), до роду яких належав Крез, перейшла до тих, яких називають Мермнадами. Кандавл (2), що його елліни називають Мірсілом, був тираном у Сардах, нащадок Алкея сина Геракла. Агрон син Ніна, сина Бела, сина Алкея, був першим з Гераклідів, який став царем у Сардах, а Кандавл, син Мірса, був там останнім. Перед Агроном в цій країні царювали нащадки Ліда, сина Атія, від якого одержала назву Лідія, а до того вона називалася Меонія. Від цих нащадків Геракліди одержали владу як божественний вирок і царювали там впродовж двадцяти двох поколінь(3), п'ятсот п'ять років так, що сини успадковували владу від батьків аж до Кандавла, сина Мірса.

8. Отже, цей Кандавл дуже кохав свою жінку і вважав її найвродливішою від усіх інших. Сповнений такого почуття, він звернувся до свого улюбленого охоронця Гіга(1),

сина Даскіла, а цьому Гігові він розповідав про свої найважливіші справи, і почав вихваляти йому красу своєї жінки. Не минуло багато часу, як із Кандавлем сталася біда. Він сказав Гігові таке: "Гіге, мені здається, що ти мені не дуже віриш, коли я кажу про красу моєї жінки (бо вуха не викликають у людей такої довіри, як очі), отож спробуй побачити її голу". Той, розгублений, відповів йому: — "Владарю мій, що це ти мені таке непристойне кажеш, наказуючи мені побачити мою повелительку голою? — Коли жінка знімає сорочку, то разом з нею вона знімає і свою соромливість. Вже давно люди відкрили для себе мудрі настанови, що ними треба керуватися. Одна з цих настанов така, що треба дивитися на те, що тобі належить. Звичайно, я вірю, що вона прекрасніша від усіх жінок. Прошу тебе не вимагай від мене чогось негідного".

9. Так кажучи, він побоювався, щоб із ним не сталося якогось лиха. Але Кандавл наполягав на своєму: "Сміліше Гіге, не бійся мене, ніби я так кажу, випробуючи тебе, ні моєї жінки, адже їй від цього не буде ніякої шкоди. Насамперед я вигадую таке, що вона не знатиме, що ти її побачиш. Я поставлю тебе за відчиненими дверима тієї кімнати, де ми спимо. Після того, як я туди зайду, одразу слідом за мною зайде і вона туди. Там біля входу стоїть крісло. На нього вона кладе одне по одному всі свої вбрання, роздягаючись, і ти спокійно зможеш її розглядіти. Коли ж вона з крісла перейде до ліжка і повернеться до тебе спиною, постарайся тоді якось відійти від дверей так, щоб вона тебе не побачила".

10. Нарешті Гіг, не маючи змоги відмовитися, погодився. Кандавл, коли настав час іти до ліжка, провів Гіга до кімнати і після того одразу прийшла і його жінка. Як вона ввійшла і поклала свій одяг, Гіг її побачив. Коли вона обернулася до нього спиною, лягаючи в ліжку, він поквапився віддалитися, але жінка побачила, як він виходив. Вона зрозуміла, що це влаштував її чоловік, але не скрикнула від сорому і ніби не помітила цього, задумавши покарати Кандавла. Треба сказати, що в лідійців, як майже і в усіх інших варварів, навіть і чоловіка побачити голим — це великий сором.

11. Тоді вона, нічого не сказавши, зберігала спокій. Щойно розвиднилося, вона покликала⁽¹⁾ до себе найбільш відданих їй слуг і запросила Гіга. Він не підозрівав навіть, що вона знає, що сталося, і прийшов на запрошення, бо і перед тим часто так бувало, коли вона його запрошувала, він приходив. Щойно він зайшов, жінка звернулася до нього так: "Тепер перед тобою, Гіге, два шляхи, я даю тобі можливість вибирати, яким ти підеш: — або ти вб'єш Кандавла і матимеш мене за дружину, а також владу над всіма лідійцями, або тобі одразу доведеться померти, щоб ти надалі не в усьому слухався Кандавла і не бачив того, що тобі не треба бачити. Отже, або той, хто це влаштував повинен загинути, або той, хто побачив мене голою і вчинив недозволене". Гіг деякий час дивувався тому, що вона йому сказала, а згодом почав просити увільнити його від такого вибору. Проте, він не спромігся вмовити царицю... і змушений був стати перед необхідністю або вбити свого владаря, або самому бути вбитим від інших. Він волів краще самому залишитися живим. Нарешті він спитав її, кажучи так: "Оскільки ти змушуєш мене вбити мого владаря, хоч я цього і не хочу, скажи мені, в який спосіб ми можемо це зробити".— Вона так відповіла на його

запитання: — "З того самого місця ти нападеш на нього, з якого він показав тобі мене голою, а напад на нього буде тоді, коли він засне".

12. Коли вони підготували все для своєї змови і настала ніч (бо Гіг уже не вагався, не було в нього іншого виходу або самому загинути, або загубити Кандавла) Гіг пішов за жінкою до покою. Вона дала йому кинджал і сховала його за дверима. Коли Кандавл заснув, Гіг вийшов із схованки і вбив його і внаслідок цього отримав і жінку і царство(1). Про нього згадав і Архілох (2) із Паросу в своїх ямбічних триметрах, який жив саме в той час.

13. Гіг обняв царську владу і його право на неї підтвердив дельфійський оракул. Оскільки лідійці були обурені загибеллю Кандавла і вже взяли зброю, прибічники Гіга та решта лідійців погодилися, коли вже оракул призначив його бути царем лідійців, нехай він царює, а якщо ні, то вони повернуть владу Гераклідам. Отже, такий був оракул і Гіг став царем лідійців. Так сказала Піфія, що ще буде помста за Гераклідів на п'ятому нащадку Гіга. На ці слова лідійці та їхні царі не звернули уваги, поки це пророкування не виправдалося.

14. В такий спосіб Мермнади здобули собі владу, усунувши Гераклідів, а Гіг, ставши тираном, послав у Дельфи чимало пожертвувань(1). Крім срібних речей, більшість яких знаходиться в Дельфах, крім срібла багато золотих речей пожертвував він туди, серед яких варто згадати шість золотих кратерів. Вони зберігаються в скарбниці корінфян і мають вагу в тридцять талантів. Точніше кажучи — це власне не скарб самих корінфян, а Кіпсела, сина Еетіона. Цей Гіг перший серед варварів зробив пожертвування після Мідаса, сина Гордія, царя Фрігії. Мідас також пожертвував царський трон, що на ньому він сидів, коли чинив суд, річ гідна уваги. Цей трон стоїть там-таки, де й Гігові кратери. Ці самі золоті та срібні речі, що їх пожертвував Гіг у Дельфах, називаються Гігадами, від імені того, хто їх пожертвував.

Гіг, коли він почав владарювати, напав із військом на Мілет і на Смірну і захопив нижнє місто Колофона. Але взагалі він не зробив нічого значного, процарювавши тридцять вісім років. Отже, ми, згадавши про це, більше не приділятимемо йому уваги, а згадаємо про Ардія, що царював після Гіга.

15. Ардій здобув Прієну і напав на Мілет. Під час його владарювання в Сардах кіммерійці(1), вигнані кочовиками скіфами (2) з їхньої країни, прийшли до Азії і захопили місто Сарди за винятком його акрополя.

16. Після Ардія, який царював сорок дев'ять років, почав владарювати Садіатт, син Ардія, і був царем впродовж дванадцяти років. Він воював проти Кіаксара, нащадка Деіока, і проти мідійців, вигнав із Азії кіммерійців, здобув Смірну(1), засновану мешканцями Колофона, напав на Клазомени. Але тут він діяв не так успішно, як хотів, і зазнав жорстокої поразки.

17. Інші його найбільш гідні уваги діяння, коли він владарював, такі: він воював проти мілетян, продовжуючи війну, що її розпочав його батько. А провадив він облогу Мілета в такий спосіб. Коли на полях достигали врожаї всіляких плодів, він вів на приступ свої війська. їхній похід супроводжувався звуками сиринг та чоловічих і

жіночих флейт(1). Коли він приходив до країни мілетян, то будови, що були за межами міста, він не руйнував і не підпалював і двері не зламавав, але залишав усе в цій країні, як воно було там, а після того він зривав із дерев усі плоди, знімав у полях урожаї і повертався до себе. На морі мілетяни були настільки сильними, що лідійське військо не могло звідти напасти на них. Сільські хатини не руйнував Лідієць, оскільки мілетяни з них виходили, щоб сіяти і працювати в полях, і таким чином внаслідок їхньої праці він міг під час нападів збирати їхні врожаї.

18. Так учиняючи, він воював із ними одинадцять років, упродовж яких мілетяни зазнали два великих лиха, одне на їхній власній землі в Ліменейоні, а друге, під час битви на рівнині Меандра. Отже, впродовж шести років із дванадцяти років правління в Лідії Садіатта, сина Ардія, він уторгався з військом у країну мілетян. Щоразу він був призвідником війни, а протягом п'яти років після цих шести Аліатт, син Садіатта, не припиняв воювати, як я вже сказав, продовжуючи розпочату батьком війну ще з більшим завзяттям. А мілетянам ніхто з іонійців не подавав допомоги, крім хіосців(1), які таку ж допомогу мали свого часу від мілетян, бо вони допомагали хіосцям у їхній війні з ерїтрейцями.

19. На дванадцятий рік війни, коли засіви в полях було підпалено військом, сталося те, про що тут ітиметься. Скоро полум'я охопило засіви, сильний вітер переніс його на храм Афіни, який називався Ассе-сійським. Так охоплений пожежою храм згорів до останку. На той час на це не звернули уваги. Після походу, прибувши до Сард, Аліатт занедужав. Оскільки його хвороба затягнулася, він послав у Дельфи посланців, чи це йому хтось порадив, чи він сам це вирішив, довідатися від бога про причину хвороби. Коли вони прибули в Дельфи, Піфія відмовилася дати їм оракул, поки вони не відбудують храм Афіни, знищений пожежою в країні мілетян у місті Ассес.

20. Я чув про це в Дельфах, що так воно і було. Мілетяни додають до цього ще і таке: в Періандра(1), сина Кіпсела, найближчим приятелем був Трасібул, на той час мілетський тиран. Скоро він довідався про оракул, що його Піфія дала Аліаттові, він послав вісника до Мілета, щоб Трасібул міг відповідно діяти.

21. Тим часом Аліатт, повідомлений про оракул, негайно послав вісника до Мілета, бажаючи скласти перемир'я з Трасібулом і з мілетянами на той час, що буде потрібний для відбудови храму. Вісник прибув до Мілета, а Трасібул заздалегідь добре повідомлений, і знаючи, що Аліатт буде робити, вигадав таке: він наказав принести на агору весь хліб, що був у місті, а також його власний, і попередив мілетян, щоб вони за даним їм сигналом почали всі пити та ходити в місті співаючи і розважаючись.

22. Це зробив Трасібул і дав наказ,— коли прийде вісник із Сард, щоб він побачив велику кучугуру хліба і людей веселих і задоволених і сповістив про це Аліаттові. Так воно і сталося. Побачивши таке, вісник переказав доручення лідійського царя Трасібулові і повернувся в Сарди, як я довідався, перемир'я було складено саме з цієї причини. Аліатт сподівався, що в Мілеті була велика нестача хліба і народ був у край виснажений, але вісник, повернувшись із Мілета, розповів йому зовсім протилежне тому, що він собі уявляв. Коли перемир'я було складено і вони стали друзями і

союзниками, Аліатт остаточно одужав і наказав побудувати в Ассесі два нових храми. Так воно було під час війни Аліатта проти мілетян і Трасібула.

23. Періандр був сином Кіпсела, це він повідомив Трасібула про оракул. Він владарював у Корінфі. Корінфяни розповідають (і лесбійці з ними погоджуються), що під час його життя сталося велике чудо: метімнійця Аріона(1) дельфіни винесли з моря на мис Тенар. Він був незрівняним на той час кіфаредом і він перший серед людей, яких ми знаємо, склав дифірамб (2) і так назвав його і прославився в Корінфі.

24. Про цього Аріона розповідають, що він довгий час перебував у Періандра, але захотів плисти в Італію і на Сіцилію, бажаючи заробити там багато грошей, а потім повернутися до Корінфа. Отже, він відплив із Тарента і, не маючи довіри ні до кого, крім самих корінфян, він найняв корінфський корабель, але у відкритому морі моряки задумали викинути його з корабля і захопити гроші. Аріон, зрозумівши їхній намір, почав просити їх забрати його гроші і залишити його живим. Але йому не пощастило вмовити їх і моряки наказали йому або покінчити життя самогубством, щоб вони поховали його на суходолі, або якнайшвидше стрибнути в море. Оскільки вони поставили Аріона перед таким вибором і таке було їхнє остаточне рішення, він попросив їх дозволити йому в парадному вбранні встати на верхній палубі і проспівати, а проспівавши він сам стрибне в море. Тоді їм забажалося, коли вже була така нагода, послухати найкращого серед людей співака і вони всі перейшли з корми на середину корабля. Він одягся в своє парадне вбрання і, взявши кіфару, встав на верхній палубі, проспівав прямий ном, а коли його закінчив, як він був у своєму вбранні, кинувся в море. Тим часом вони відпливли до Корінфа, а його, як переказують, підхопив дельфін (2) і переніс на Тенар. Зійшовши на землю, він попрямував до Корінфа в своєму парадному вбранні і розповів про все, що з ним сталося. Періандр поставився з недовірою до його слів, віддав його під сторожу і наказав стежити за ним, чекаючи на повернення моряків. Коли ж вони прибули, він покликав їх і наказав розповісти про Аріона. Вони сказали, Що він живий і здоровий був в Італії і вони залишили його в доброму стані у Таренті. Тоді перед ними з'явився Аріон таким, яким він був, стрибнувши в море. Розгублені, вони мусили визнати свій злочин, неспроможні більше заперечувати його. Ось що розповідають корінфяни і лесбосці. Аріон же поставив на Тенарі на подяку богові бронзове зображення невеликих розмірів — дельфін і на ньому людина.

25. Аліатт, лідійський владар, який воював проти мілетян, сконав, провладарювавши п'ятдесят сім років. Коли він одужав, другий із своєї династії пожертвував у Дельфи великий срібний кратер(1) на залізній підпорі, майстерно спаяний. Це найбільш гідне уваги серед інших пожертвувань у Дельфах твір хіосця Главка, який перший серед людей винайшов мистецтво паяти залізо.

26. Коли Аліатт помер, владу успадкував Крез, Аліаттів син, якому тоді було тридцять п'ять років. Він напав на ефесців, перших серед еллінів. Тоді обложені ним ефесці присвятили своє місто Артеміді, зв'язавши храм кодолю з муром міста(1), а між старим містом, що його тоді було обложено, і храмом відстань була в сім стадій

завдовжки. Спершу проти них виступив Крез, а згодом виступав по черзі проти іонійців та еолійців, щоразу вигадуючи для всіх якийсь привід, для одних посилаючись на щось важливіше, а для інших навіть на щось зовсім нікчемне.

27. Коли він так підкорив усіх еллінів, що мешкали в Азії, він змусив їх виплачувати йому данину. Після того він вирішив будувати кораблі з наміром напасти на острів'ян. Коли вже все було підготовано для кораблебудування, то за переказом одних Біант із Прієни, а за переказом інших Піттак із Мітілени(1), відповідаючи Крезові на запитання, що там нового в Елладі, почувши відповідь, припинив будування кораблів: "Владарю, острів'яни готують численну кінноту, бо задумали виступити з війною проти Сард і проти тебе". Таке почувши, Крез подумав, що той каже йому правду, і сказав: "Якби боги навіяли таку думку острів'янам, напасти на синів лідійців із своєю кіннотою!". А той у відповідь йому: "О царю! Здається, що ти дуже хотів би зустріти кінних острів'ян на суходолі і ти маєш рацію, а хіба ти не гадаєш, що вони, довідавшись про твоє кораблебудування, охоче зустрінуть лідійців на морі, бажаючи помститися на тобі за всіх еллінів на суходолі, яких ти приневолив".-Така відповідь дуже сподобалася цареві, він знайшов її дуже дотепною і припинив кораблебудування. Після цього він заприятелював із усіма іонійцями, що живуть на островах.

28. З бігом часу він підкорив майже всі народи, що мешкали по цей бік ріки Галія, за винятком кілікійців і лікійців, а саме лідійців, фрігійців, місійців, маріандінів, халібів, пафлагонів, фракійців, тівів та бітінів, карів, іонійців, дорійців, еолійців, памфілійців(1).

29. Отже, коли Крез усіх їх підкорив і приєднав до лідійського царства(1) і Сарди прославилися своїм багатством, стали прибувати туди з Еллади всякі мудреці(2), що були там на той час, кожний із яких із того чи іншого приводу. Серед них був і афінянин Солон, який установив для афінян закони, а потім поїхав і був відсутнім протягом десятих років, під приводом огляду чужих країв, щоб жоден із законів, що він їх установив, не був порушений. Афіняни не могли їх порушити, бо урочисто заприсягалися жити на основі законів, установлених для них Солоном упродовж десятих років. Ось з якої причини Солон (3) виїхав із Афін, але він також бажав оглянути чужі краї. Він прибув у Єгипет до царя Амасія і в Сарди до Креза. Прибувши туди, його прийняв Крез У царському палаці. На третій або четвертий день за наказом Креза слуги повели Солон до царської скарбниці й показали йому все, що там було — великі й багатющі скарби. Коли він там оглянув усе і роздивився, маючи для цього досить часу, Крез сказав йому таке; "Дорогий мій афінянине, до нас дійшли певні чутки про твою мудрість і про твої мандри, твоє прагнення до набуття знань і твоя цікавість змусили тебе відвідати багато країв, отже, в мене виникло бажання спитати тебе, чи не бачив ти там десь когось ще щасливішого від мене?" — Так він спитав, гадаючи, що він є найщасливіший своїм багатством серед усіх людей. Проте Солон, не здогадуючись про це, з усією щирістю відповів йому: "Так, владарю, таким я вважаю афінянина Телла". Крез здивований такою відповіддю, покwapливо запитав його: "А чому саме Телла ти вважаєш найщасливішим?" — Солон відповів так: Теллове місто було цілком щасливе і його сини були добрі й гарні і він побачив, що в них усіх також були діти і всі

вони вижили, а для життя були в нього достатки, і закінчив він його, як ми вважаємо, найблискучіше: коли афіняни вступили в битву з своїми сусідами в Елевсіні, він допоміг їм і примусив тікати ворогів та помер якнайкраще. Афіняни поховали його за державні кошти на тому місці, де він загинув у битві і віддали йому належну шану.

31. Вихваляючи щасливу долю Телла, Солон так зацікавив Креза, що той знов запитав його, чи він бачив ще когось, крім Телла, настільки щасливого, гадаючи, що Солон назове тепер його. Але той сказав: — "Це Клеобій і Бітон. Вони були аргосцями і мали достатки для життя, а крім того, вони були дуже сильними й обидва одержали нагороду за перемогу в змаганнях. Про них розповідають таке. В Аргосі відбувалося свято на честь богині Гери(1), і їхній матері треба було їхати на возі до святилища, а воли не прибули своєчасно з пасовиська. Треба було поспішати " і юнаки запряглися і повезли віз, а на возу поїхала їхня мати. А відстань там була сорок п'ять стадій. Так вони доїхали до святилища. Оце вони зробили на очах усіх, що там справляли свято і досягли найкращого в своєму житті. На їхньому прикладі божество довело, що для людини краще померти, ніж жити. Аргосці, які там були, вихваляли силу юнаків, а їхні жінки звеличували їх мати за те, що вона виховала таких дітей, а їхня родителька в нестямі від радощів і похвал, стоячи перед статуєю богині, благала її, щоб та дала її дітям Клеобію і Бітонові, які так доблесно вшанували її, найкраще, що богиня може дати людині. Після цієї молитви, жертвопринесення і бенкетування, юнаки лягли спати в святилищі і не прокинулися, але знайшли там свою кончину. Аргосці зробили їх зображення в Дельфах, як найдостойніших із людей.

32. Отже, Солон відвів їм друге місце щодо щастя серед людей, а Крез сказав у гніві: — "Що ж, друже афінянине, ти мої багатства вважаєш за настільки нікчемні, що ставиш їх поряд із щастям пересічних людей?" — А той відповів: "Ой, Крезе, я знаю, що божество буває заздрисним і схильним робити прикrostі, а ти мене питаєш про всякі людські справи. Впродовж людського життя трапляється бачити таке, чого зовсім собі не бажаєш, багато доводиться і страждати. Я вважаю за край людського життя сімдесят років. Ці сімдесят років становлять двадцять п'ять тисяч двісті днів, без вставного місяця. Якщо кожний другий рік збільшити на один місяць, щоб пори року збігалися з належною датою, то на сімдесят років(1) вставних місяців виявиться тридцять п'ять, тобто це буде тисяча п'ятдесят днів. Із усіх цих днів у семидесяти роках, а їх усього двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят, жоден з них не схожий на інший і ніколи не приносить того, що інший. Отже, Крезе, кожна людина — це справа випадку. Ти здаєшся мені дуже багатим і царем над багатьма людьми, але назвати тебе також щасливим, я зможу лише тоді, коли довідаюся, що ти щасливо закінчив своє життя. Адже дуже багатий не є щасливішим від того, хто перебивається з дня на день, якщо багатому не судитиметься, маючи всі достатки, щасливо закінчити своє життя. Буває так, що незвичайно багаті люди зовсім нещасливі, а люди обмежені в достатках — щасливі. Дуже багатий, але нещасливий переважає щасливого, але бідного лише в двох стосунках, а щасливий має перевагу перед нещасливим багатим у багатьох стосунках. Якщо перший може здійснити своє бажання і перенести якесь велике лихо, що може з

ним статися, то другий має таку перевагу перед першим, бо не може здійснювати свої бажання і переносити лихо, як перший, але він захищений від нього своїм щастям, не має слабості, не має хвороб, не страждає від лиха, в нього гарні діти, в нього добрий вигляд. Коли ж він і життя своє добре закінчує, це саме такий, якого ти шукаєш, він гідний називатися щасливим, але перш ніж помре, утримайся називати його щасливим, назви краще таланитим. Просто неможливо, будучи людиною, мати все те, про що я сказав, жодна країна не може все це забезпечити. Якщо вона має якусь одну річ, у ній нема іншої, а та, що має якнайбільше потрібних речей, є найкращою. Отак і людське тіло не може існувати, все маючи в собі: щось є в ньому, а щось йому бракує. Хто має для себе якнайбільше, а потім приємно закінчує своє життя, той, на мою думку, царю мій, справедливо може називатися щасливим. Слід насамперед зважати на те, як людина закінчує життя, бо багатом дає бог щастя, а потім кидає їх сторчголов у лихо".

33. Така Солонова промова не припала до вподоби Крезові. Не вважаючи її гідною уваги, Крез розпрощався з ним, певний того, що нерозсудливо нехтувати тим, що ти маєш, і лише зважати на те, чим усе це закінчиться.

34. Після того, як Солон віддалився, божество жорстоко покарало Креза, як я гадаю, за те, що він уважав себе за найщасливішу людину на світі. Незабаром він побачив сон, у якому йому було показано нещастя, що спіткає його сина. У Креза було двоє синів. Один із них був не в повному здоров'ї, бо був зовсім глухий, а другий далеко перевершував у всьому своїх перевесників. Ім'я йому було Атій(1). Саме про цього Атія провістив Крезові сон, що Атій загине, простроплений залізним вістрям. Коли він прокинувся, то дав собі слово, боячись, як би сон не виправдався, і поквапився знайти для сина жінку. Оскільки його син звичайно ставав під час війни за чолі лідійського війська, він заборонив йому виступати, дротики та списи і все, що люди використовують на війні, наказав винести з андрону; перенести їх до комор, щоб ніщо з підвішеного на стінах не впало на його сина.

35. Коли вже наближалось синове весілля, прийшов у Сарди переслідуваний своїм нещастям чоловік із заплямованими вбивством руками, з походження фрігієць і царського роду. Прибувши до Крезового палацу, згідно з місцевими законами, він попросив очистити його від убивства і Крез його очистив. Очищення в лідійців відбувається так само, як і в еллінів. Після того, як Крез зробив усе належне, він запитав заходжого, хто він такий, сказавши: "Чужинцю, хто ти і з якого краю Фрігії ти прийшов до мого вогнища? Кого це ти з чоловіків чи жінок убив?" — Той так відповів йому: "Владарю, я син Гордія, сина Мідаса, звать мене Адраст, а вбив я ненавмисне свого брата і ось тепер я вигнаний батьком і позбавлений усього, що в мене було". — На це Крез так відповів йому: "Виявляється, що ти нащадок моїх друзів і прийшов до друзів, тут у тебе не буде труднощів з усім, що тобі потрібне, якщо ти в нас залишишся і тобі буде далеко легше переносити твоє нещастя і від цього буде тобі краще". — Так він залишився жити в Креза.

36. Саме на той час на Місійському Олімпі з'явився величезний вепр(1). Збігаючи з цієї гори, він спустошував лани місійців і часто вони вирушали проти нього, але замість

того, щоб якось йому пошкодити, самі зазнавали лиха. Нарешті, прийшовши до Креза, посланці місійців так звернулися до нього: "О владарю! Величезний вепр з'явився в нашій країні, який спустошує наші рілля. Незважаючи на наші зусилля, ми не спроможні подолати його. Тепер ми просимо тебе послати до нас твого сина з відбірними юнаками та собаками, щоб ми змогли вигнати цього вепра з нашої країни".— Таке було їхнє прохання, але Крез, пам'ятаючи те, що йому було провіщано уві сні, так відповів їм: — "Про мого сина навіть не згадуйте. Я його не пошлю до вас. Він щойно одружений і тепер у нього такий клопіт. Що ж до відбірних лідійців і мисливських собак, я їх вам пришлю і накажу моїм людям прикласти всі старання, щоб позбавити вашу країну від цього звіра.

37. Так він їм відповів. Місійці були цим задоволені. Тоді прийшов Крезів син, який чув, що просили місійці і те, що Крез відмовив їм послати свого сина. Тут юнак сказав батькові: — "Батьку, адже я завжди до того був найкращим і найвідважнішим і на війні і на полюванні і цим прославився. А тепер ти не дозволяєш мені ні того, ні іншого, хоч ти і не бачиш у мене ні боягузтва, ні небажання бути діяльним. Тепер із якими очима піду я на агору(1) чи піду з агори? Що про мене подумують громадяни, або моя молода жінка? З яким це чоловіком доведеться їй жити? Або ти дозволиш мені піти на полювання, або доведи мені, що так буде краще для мене".— Крез на це так відповів.

38. "Сину мій, не маючи на увазі боягузтва, ні чогось іншого негідного тебе я так роблю, але зважаючи на те, що мені було сказано уві сні і, ніби тобі не суджено довго жити, ніби ти загинеш від залізного вістря. Саме через те, що я почув уві сні. Тому я і поквапився тебе одружити і не хочу послати тебе на полювання, через це й моя осторога, бо я намагаюся, поки я живу, щоб тебе не спіткала така доля. Адже ти моя єдина дитина, бо на іншого, позбавленого слуху, я не зважаю".

39. А юнак так йому відповів: "Пробач мене, батьку мій, я гадаю, Що ти хочеш обергти мене, але ти хибно зрозумів сновидіння. Тобі було сказано уві сні, що я загину від залізного вістря, хіба в кабана є руки, чи в нього є залізне вістря, якого ти побоюєшся. А хіба тобі було провіщано, ніби я закінчу життя від ікла чи чогось подібного. Отже, ти можеш робити, що зробив, але ж сказано було — від списа. Хіба ми маємо битися з людьми? Пустити мене!".

40. Крез сказав: "Дитино моя, ти мене переконав щодо мого сновидіння. Тепер я переконаний тобою, змінюю своє рішення і відпускаю тебе, йди на полювання".

41. Сказавши це, Крез послав за фрігієм Адрастом, а коли той прийшов, так звернувся до нього: "Адрасте, я тебе пригніченого прикрим нещастям, за яке я тебе не ганю, очистив і взяв до себе і забезпечив тебе всім потрібним. Тепер за добро, що я перший його тобі зробив, віддяч мені також добром. Я призначаю тебе охоронцем мого сина, який вирудився на полювання, дивись, щоб там у дорозі злочинні злодії не напали на вас. Крім того, тобі варто вирушити на це полювання, щоб прославитися. Адже ти прагнеш здобути собі славу, заповідану тобі від предків, а до того ж тобі не бракує юнацької снаги".

42. Адраст відповів: — "В іншому випадку я не взяв би участі в такому заповзятті.

Адже мені, якого спіткало таке нещастя, не слід спілкуватися з моїми щасливими ровесниками, навіть я цього і не бажаю і утримуюся від такого спілкування. Але тепер, коли ти наполягаєш на цьому, я мушу погодитися (адже я зобов'язаний віддячити тобі) і я готовий зробити, як ти хочеш. Твій син, якого ти мені доручив охороняти, повернеться до тебе живий і здоровий, під моїм захистом".

43. Після такої відповіді Крезові, він разом із відбірним загоном мисливців, юнаками та собаками вирушив у подорож. Зійшовши на гору Олімп, вони відшукали там звіра і, оточивши його, кинули в нього дротики. Там цей чужинець, очищений від убивства, званий Адрастом, кинувши дротик і промахнувшись, улучив у Крезового сина. Так здійснилося провіщене уві сні, коли залізне вістря вразило юнака. Негайно хтось із там присутніх побіг сповістити Креза про те, що сталося. Прибувши в Сарди, той розповів про полювання і нещасну долю царського сина.

44. Крез, глибоко схвилюваний смертю сина, ще більш уболював тому, що сина вбив той, кого він очистив. Несамовитий від горя, він звертався до Зевса — покровителя очищень, кличучи його бути свідком того, що той зазнав від чужинця, звертався до Зевса — наглядача хатнього вогнища і покровителя друзів. Цими йменами він називав одного і того ж бога, бо звертаючись до наглядача хатнього вогнища, Крез посилався на те, що він пригостив у себе вбивцю свого сина, не знаючи, що так станеться, а звертаючись до покровителя друзів, він не знав, що, посылаючи Адраста як охоронця Атія, той стане його найлютішим ворогом.

45. Нарешті, прийшли лідійці, несучи тіло вбитого, а за ними йшов і сам убивця. Стоячи перед убитим, він, простягаючи руки, благав Креза, віддаючи себе на його волю, зарізати його біля трупа. Він згадував своє перше лихо і як після цього він став убивцею людини, яка його очистила, і казав, що надалі жити йому неможливо. Крез, слухаючи його, зглянувся на Адраста, хоч той спричинився до такого нещастя в його родині, і сказав йому: "Тепер, ти справедливо задовольнив мене, бо сам себе засудив на смерть. Власне не ти винуватий у моєму нещасті, бо ти не з своєї волі вчинив таке, але це хтось із богів, який провіщав мені про майбутнє нещастя". Отже, Крез поховав, як належало, свого сина, а Адраст, син Гордія, сина Мідаса, що став убивцею свого брата і вбивцею того, хто його очистив, коли люди, що були біля могили, заспокоїлися, попросив людей пробачити йому за те, що він став причиною стількох нещасть, і убив себе на могильному горбі.

46. Крез упродовж двох років перебував у великій жалобі, утративши свого сина. Проте, після того, як Кір, Камбісів син, позбавив влади Астіага, Кіаксарового сина, і перси почали набувати сили, Крез припинив жалобу і почав міркувати, як би йому можна було перед тим, коли перси стануть могутніми, захопити їхню державу, яка набирала сили. Зайнятий тепер такою думкою, він вирішив послати своїх людей до пророчих святилищ⁽¹⁾, одних до Дельфів, інших до фокейських Аб, третіх іще до Додони, ще інших послав до пророчого святилища Амфіарая і до Трофонія, ще до Бранхідів у країні мілетян. Такі ось еллінські пророчі святилища, до яких за оракулами звернувся Крез. А ще інших він послав у Лівію до пророчого святилища Аммона з

такою самою метою. Крез послав своїх людей, щоб перевірити правдивість оракулів. Він мав на думці таке, що якщо вони знають істину, запитати їх через других посланців, чи він матиме успіх, коли почне війну проти персів.

47. Доручивши це своїм лідійцям, він послав їх, щоб перевірити правдивість оракулів. Починаючи з того дня, коли вони мали відійти з Сард, він наказав їм рахувати дні і на сотий день запитати жерців, що переказують божественну волю: "Що збирається зробити владар лідій-ців Крез Аліаттів син".— Потім наказав їм записати все, що провіщає __ божество, і передати записане йому. Що саме провіщали всі інші ораку— * ли, цього ніхто не може сказати, а в Дельфах, щойно увійшли до святилища(1) лідійці з запитанням до бога, Піфія гекзаметрами сказала їм таке:

"Знаю піщинок число і міру морської води,
Чую того, хто мовчить, глухого слова розумію,
Запах до мене дійшов у дужій броні черепахи,
Варять яку в казані сукупно з баранячим м'ясом.
Мідна підстілка під нею і покришка мідна над нею".

48. Такий лідійські посланці одержали оракул від Піфії, записали його і повернулися до Сард. Інші посланці так само прийшли і принесли пророкування. Тоді Крез, розгорнувши записане, подивився, що там було. Жоден із оракулів його не задовольнив за винятком того, що був із Дельфів. Одразу він почав молитися і признав правдивим лише цей, бо саме в пророкуванні з Дельфійського святилища було сказано, що він збирався зробити. Справді, пославши до різних пророчих святилищ своїх людей, Крез, відрахувавши належний день, вигадав таке, про що, на його думку, не можна було здогадатися, чи заздалегідь не можна було собі уявити. Він розрізав на дрібні шматки черепаху і ягнятко, наказав зварити їх укупі в мідяному казані і закрити його мідяною покришкою.

49. Отака була відповідь, що її він одержав із Дельфів. Щодо відповіді з святилища Амфіарая, я не знаю, що там було сказано лідійцям після того, як вони в священній огорожі зробили всі належні обряди (бо про це не було мови), але і цей оракул він визнав за правдивий.

50. Після цього великими пожертвами він хотів привернути до себе милість дельфійського бога. Він приніс там у жертву три тисячі биків, ще різної худоби, ліжка, оправлені золотом і сріблом, золоті келихи і пурпурові гіматії та хітони і, розклавши велике вогнище, спалив усе це, сподіваючись, що так він зможе привернути до себе прихильність бога. Своїм лідійцям він наказав принести в жертву богам все, що кожний має під рукою з свого майна. Коли Крез закінчив своє жертвування, він наказав розтопити силу золота і відлити з нього кілька половинчатих цокольних плит, із довших зробити плити шести п'ядей завдовжки, а з коротших — трьох п'ядей і заввишки в одну п'ядь, а всього їх числом сто сімнадцять, чотири з них із щирого золота, кожна третя з них вагою в півталанта, а інші половинчаті плити з ясного золота, вагою в два таланти. Ще наказав він зробити фігуру лева з щирого золота вагою в десять талентів. Цей лев після пожежі дельфійського храму, впав із цокольних плит (на яких його було

поставлено) і тепер він лежить у скарбниці корінфян і важить лише шість із половиною талантів, бо три з половиною таланти розтопилися.

51. Коли всі ці речі було зроблено, Крез відіслав їх до Дельфів. До них додав ще інші пожертви — два великих кратери, один золотий, а другий срібний. Золотий кратер було встановлено праворуч від входу до храму, а срібний — ліворуч від входу. Їх також було перенесено після пожежі в храмі. Золотий стоїть тепер у скарбниці клазоменців і важить вісім із половиною талантів і ще дванадцять мін. Срібний кратер поставлено в куті храмового передпокою. Він може вмістити шістсот амфо-реїв. Це відомо тому, що дельфійці змішують у ньому вино з водою на святі теофаній(1). Дельфійці кажуть, що це твір самосця Теодора (2), і так воно і мені здається, бо він не може бути твором якоїсь невідомої особи. Послав він туди чотири срібних піфоси, що стоять у скарбниці корінфян, і, крім того, дві посудини для святої води, одну золоту і ще одну срібну. На золотій посудині напис з указівкою на те, ніби вона є приношенням лакедемонців, але це неправильно, бо вона від Креза, а напис зробив хтось із дельфійців, бажаючи догодити лакедемонцям (3). Я знаю його ім'я, але не назву його. Проте статуя в образі хлопчика, з руки якого ллється вода, є від лакедемонців, але жодна посудина для святої води — не від них. Ще інші приношення у великій кількості, але без клеймів разом із згаданими вище прислав Крез і серед них округлі срібні зливки і золота статуя жінки заввишки в три лікті, про яку дельфійці кажуть, що це зображення Крезової хлібопекарки(4). Від своєї дружини Крез пожертвував намиста та пояси.

52. Оце все він відіслав до Дельфів. До святилища Амфіарая(1), про доблесть якого і страждання він довідався, Крез послав щит, увесь зроблений із золота, а також спис із суцільного золота (2), як його вістря, так і його ратище. Обидві ці речі були в Фівах, у фіванському храмі, присвяченому Аполлонові Ісменію.

53. Лідійцям, які повинні були передати всі ці дари святилищам, Крез наказав спитати божества, чи треба йому виступити з війною проти персів і чи треба залучити до свого війська союзницькі війська. Коли посланці Креза прибули до святилищ і віддали всі пожертви, лідійці просили божества дати їм відповідь на таке запитання: "Крез, цар лідійців та інших народів, уважаючи, що тут він одержить єдині правдиві оракули з тих, що є на світі, посилає вам достойні вас дари і запитує вас тепер, чи варто йому виступити з війною проти персів і залучити до цієї війни союзників?" — Таке вони запитали і обидва божества подали однакову пораду: вони провіщали Крезові, що коли він піде з війною проти персів, то зруйнує велику державу(1). Що ж до союзників, то вони порадили йому серед еллінів обрати тих., яких він уважатиме за найсильніших.

54. Коли ці оракули було переказано Крезові, він дуже зрадів, почувши таку відповідь, гадаючи, що це саме він має зруйнувати Кірову державу. Він знову послав до піфійських Дельфів дари, спочатку довідавшись про число дельфійців, кожному з них по два золотих статери. На віддяку за це дельфійці дарували Крезові і лідійцям промантию, ателію і проедрію(1) і, якщо хтось із них захотів бути дельфійським громадянином, то йому довічно давалося це право.

55. Після всіх пожертв дельфійцям, Крез у третій раз звернувся по оракул до їхнього божества, бо, діставши від нього правильну відповідь, він без кінця почав звертатися до нього. Тепер він хотів дізнатися, чи тривалою буде його влада. Піфія на це так йому відповіла(1):

"Скоро той мул ослорідний стане мідійським тираном.

Саме тоді, о Лідійцю (2), вздовж берега Герму (3)

Бігти тобі, не стояти, без огляду на боягузтво".

56. Коли про ці слова почув Крез, він зрадів ще більше, ніж перед тим, бо був певний, що ніколи мул замість людини не буде царювати в мідійців, отже, ні він, ні його нащадки не позбавляться влади.

Після того він почав дізнаватися, хто серед еллінів є наймогутнішими, щоб скласти з ними союз. Так він довідався, що найвидатніші серед них — це лакедемонці і афіняни, перші дорійського племені, а другі іонійського. Отже, саме вони були найславнішими. Перші за походженням елліни, а другі — пеласги(1). Другі нікуди не віддалялися з своєї країни, а перші багато кочували. За часів царя Девкаліона вони перебували у Фтіотіді, під час Дора, Еллінового сина, були вони в країні під горами Осса і Олімп, що називається Гістіеотідою (2), а з цієї Гістіеотіди їх вигнали кадмеї(3), і вони оселилися на Пінді, в краю, що називається Македон. Звідти вони переселилися в Дріопіду, а з Дріопіди, нарешті, прибули до Пелопоннесу і там одержали назву дорійців.

57. Якою саме мовою розмовляли пеласги, я точно не можу сказати. Якщо можна про це судити з того, що ще тепер існує з пеласгійського племені, які мешкають у місті Крестоні над тірсенами (2) і колись були сусідами тих, що називаються тепер дорійцями (а жили вони тоді на землі, що нині називається Фессаліотідою) (3), крім того, з тих пеласгів, що живуть у Плакії(4) та Скілаці на Геллеспонті, з тих, що були поблизу від афінян, а також із інших пеласгійських міст, а потім змінилися їхні назви, коли можна це навести як свідчення, то пеласги розмовляли варварською мовою (5). Якщо це виправдано для всіх пеласгійських племен, то аттічне плем'я, будучи пеласгійським, а згодом ставши еллінським, разом із тим змінило і свою мову. Отже, ні крестонці, ні плакійці не розмовляють такою мовою, якою розмовляють їхні сусіди, але вони мають спільну для обох з них мову. Це означає, що їхній говір, який вони зберігають, це той самий, що ним розмовляли ще до приходу в ці краї.

58. Еллінський народ, відтоді як став таким, завжди користувався своєю мовою, так воно мені здається. Після того, як він, будучи ще незначним, відокремився від пеласгійських племен, він поступово збільшувався в числі, хоч спочатку був малим, прийняв до свого складу багато різних племен, серед них також пеласгів та інших варварів. Як мені здається, пеласгійський народ, будучи варварським, ніколи значно не збільшувався.

59. З цих двох народів, що про них ішлося вище, як довідався Крез, народ Аттики був роз'єднаний і пригнічений, коли Пейсістрат, син Гіппократа, був тираном в Афінах. Отже, Гіппократові, коли він, як простий громадянин, був присутній на святах в Олімпії, було показано велике чудо. Під час жертвоприношення, в казанах, що стояли

там з водою і м'ясом, вода сама собою раптом без вогню закипіла і почала виливатися. Лакедемонєць Хілон(1), що на той час був там і бачив це чудо, порадив Гіппократові насамперед не брати собі жінку, що здатна народжувати дітей, а коли вже він одружений, відіслати жінку, а якщо в нього вже є син, то відмовитися від нього. Проте Гіппократ не схотів послухати поради Хілона. Після того в нього народився син Пейсістрат, про якого вже згадувалося. Сталося так за цього Пейсістрата, що повстали один проти одного афіняни (2), які жили на узбережжі і ті, які жили на рівнині. Перших очолював Мегакл, син Алкмеона, а тих, що на рівнині — Лікурґ, син Арістолаїда. Прагнучи захопити владу, Пейсістрат організував собі третю партію, зібравши заколотників, став на чолі гіперакріїв і вигдав таке: поранивши себе і своїх мулів, він заїхав із ними на агору, нібито тікаючи від ворогів, які переслідували його, коли він їхав у полі, і хотіли вбити. Через це він звернувся до народу, з проханням дати йому для захисту якихсь охоронців, бо він перед тим усадився як проводир (3) у війні проти мегарців, захопив Пісаю та вчинив й інші подвиги. Афіняни, обдурені ним, дозволили йому обрати серед громадян триста людей, які стали не списоносцями (4) Пейсістрата, а його ломаконосцями, бо так їх озброєних ломаками потім назвали. Ці люди підняли повстання разом із Пейсістратом і захопили Акрополь. Після цього Пейсістрат почав владарювати в Афінах, не знявши нікого з посад і не змінивши законів, але за його владарювання він добре прикрасив місто і дбав про його добробут.

60. За деякий час, порозумівшись між собою, прибічники Мегакла і прибічники Лікурґа вигнали його з Афін. Так сталося, що Пейсістрат спершу заволодів Афінами і втратив свою владу, яка не дуже міцно вкорінилася, а ті, котрі вигнали Пейсістрата, знову посварилися між собою. Посварившись з своїми колишніми прибічниками, Мегакл послав вісника до Пейсістрата з запитанням, чи хоче той його дочку взяти собі за дружину й одержати владу. Коли Пейсістрат прийняв пропозицію і погодився з такою умовою, вони задумали для його повернення з вигнання, як я гадаю, найдурнішу річ на світі. Як я вважаю (бо, звичайно, еллінський народ із давніх давен відрізнявся від варварів тим, що був розсудливим і не мав їхньої дурної безпосередності), якщо справді на той час, ті, які були в Афінах, мешканці котрих славилися тим, що були першими серед еллінів за своїм розумом, як я кажу, наважилися вигадати таке. В Паяніейському домі жила жінка на ім'я Фія, на зріст у чотири лікті без трьох пальців і гарна на вигляд. Так ось цю жінку, при повній зброї, вони поставили на колесницю і всіляко прикрасивши її, щоб вона була найчепурнішою, повезли в місто, а перед нею бігли вісники, які вигукували, прибуваючи до міста те, що їм було наказано: "О, афіняни, прийміть у себе з відкритою душею Пейсістрата, якого сама Афіна, шануючи його найбільше серед людей, везе на свій Акрополь!". Таке вони там викрикували і одразу по всіх демах (4) пішли чутки, ніби сама Афіна везе Пейсістрата, і громадяни, повіривши, що та жінка справді богиня, молилися їй і прийняли в себе Пейсістрата.

61. Обійнявши в такий спосіб владу тирана, Пейсістрат згідно з тим, як у нього було умовлено з Мегаклом, одружився з Мегакловою дочкою. Але оскільки в нього вже були дорослі сини і тому, що Алкмеоні-ди вважалися за проклятих, він не хотів, щоб

нова дружина народила йому дітей і спілкувався з нею лише в незаконний спосіб. Це спершу вона утаювала, але після, як її запитала мати, вона їй розповіла, а та " переказала своєму чоловікові. Той прийняв це, як велику образу, що йому зробив Пейсістрат. У гніві він поквапився замиритися з своїми колишніми прибічниками. Довідавшись про його вчинок, Пейсістрат покинув країну і, прибувши до Еретрії, порадився з синами. Думка Гіппія переконала всіх, що треба відвоювати собі владу. Тоді вони почали збирати пожертвування від міст, що колись чимось були їм зобов'язані. Фіванці перевершили всіх своїми великими грошовими внесками. Не пройшло, сказати б, і багато часу, як у них все було вже готове для повернення. Прибули до них із Пелопоннесу аргоські найманці. Велику готовність прийти на допомогу виявив наксієць на ім'я Лігдамій(1), який прибув із власного почину з грошима і людьми.

62. Вирядившись з Еретрії, на одинадцятий рік вони повернулися. І найперше місто, що вони захопили в Аттиці, був Марафон. Коли вони отаборилися в цьому місті, до них почали прибувати з Афін заколотники, а також стікалися люди з інших демів, які воліли краще мати для себе тиранію, ніж демократію. Всі вони склали військову силу. Тим часом афіняни в своєму місті, коли Пейсістрат(1) збирав гроші, а потім захопив Марафон, не звертали на це жодної уваги. Нарешті, коли вони дізналися, що він із Марафона вирушає до їхнього міста, вони виступили проти нього. Тоді, як із усіма своїми силами вони вийшли проти тих, що поверталися з вигнання, Пейсістратове військо, виступивши їм назустріч, дійшло до храму Афін Палленіди і зайняло там позицію. Тут прийшов до Пейсістрата якийсь віщун, акарнанець Амфіліт(2), і під впливом божественного натхнення провіщав йому в гекзаметричних віршах таке:

"Кинуто невід у море, розтягнуто сіті для ловлі,

В невід стрибають тунці при ярому місячнім світлі".

63. Так богонатхненний провіщав це, а Пейсістрат зрозумів оракул і, зваживши на нього, виступив із військом. Афіняни в своєму місті на той час снідали, а потім одні з них почали грати в кості, а інші полягали спати. А Пейсістратові воїни, напавши на афінян, змусили їх тікати. Коли вони тікали, Пейсістрат вигадав хитрий спосіб перешкодити їм об'єднатися і щоб вони залишалися розпорошеними. Він послав своїх синів на конях, щоб вони догнали втікачів і дали їм наказ Пейсістрата не лякатися і кожному повернутися додому.

64. Афіняни послуухалися його. Так Пейсістрат утретє оволодів Афінами і зміцнив там тиранію з допомогою багатьох найманців і грошових внесків, як із Афін, так і з тих, що прибули з берегів Стрімону(1). Він узяв заручниками синів тих афінян, які чинили опір і не повтікали. Він переселив їх на Наксос (бо Пейсістрат завоював його і передав його Лігдамію). Крім того, він очистив Делос за наказом божества. Його він очистив у такий спосіб. Наскільки можна було побачити, дивлячись із святилища, він наказав вирити всі трупи і перенести їх до іншої сторони Делосу. І Пейсістрат владарював як тиран в Афінах, а з Афінян одні загинули в битві, а інші покинули батьківщину разом із Алкмеоні-дами (2).

65. Такі були справи на той час в афінян, як про них дізнався Крез, а про лакедемонців він довідався, що вони вже уникли великих прикростей і закінчили війну з тегейцями. Коли в Спарті царювали Леонт і Геге-сікл(1), лакедемонці перемогли в усіх війнах і лише від тегейців зазнавали поразок. Перед тим у лакедемонців були найгірші закони порівняно з усіма іншими еллінами і вони не спілкувалися між собою і з жодними іноземцями. Але згодом вони одержали кращі закони, і це було так. Коли Лікурґ (2), видатна особа серед спартанців, прибув у Дельфи, щоб одержати оракул, і зайшов до святилища, Піфія одразу сказала йому таке:

"Ось ти прийшов, о Лікурґе, до храму мого золотого,
Зевсові милий, а також усім божествам олімпійським.
Ким назову я прибульця, чи мужем, чи богом славетним?
Краще безсмертним назвати тебе, о мій мудрий Лікурґе!"

Як дехто каже, Піфія сама розповіла йому про той державний устрій, що нині існує в спартанців. Як самі спартанці твердять, Лікурґ, коли його небіж Леобот був царем у спартанців, а він був його опікун, той приніс свої закони з Криту. Скоро він став опікуном, він змінив усі закони і не дозволяв їх порушувати (3). Коли була війна, він установив еномотії(4) і тріакади (5) і сиситії, а крім того, він призначив ефорів і заснував раду старійшин. Так вони перейшли до правильного законодавства, а після смерті Лікурґа збудували йому святилище і дуже шанували його .

66. їхня земля була родючою і в них було багато чоловіків; вони швидко досягли добробуту. Нарешті, їм набридло жити спокійним життям. До аркадян вони ставилися із зневагою, вважаючи себе кращими. Вони звернулися до дельфійського святилища з запитанням, чи не варто було б їм підкорити собі всю Аркадію. Піфія на це так їм відповіла:

"Просиш Аркадію дати, занадто ти просиш, не дам я,
Є там багато людей, що жолуді їсти спроможні(1),
Ті не допустять тебе, хоч я і не виступлю проти,
Дам я Тегею тобі, де приємно всякчас танцювати,
Гарна рівнина, котру там мотузкою міряти можна".

Коли таку відповідь було дано лакедемонцям і вони її почули, то вирішили не нападати на всіх інших аркадян, але взявши з собою кайдани (2), виступили проти тегейців, повіривши облудному пророкуванню. Вони гадали, що поневолять тегейців. Але зазнали поразки і всім тим, що їх було взято в полон і закуто в кайдани, котрі вони принесли з собою, довелося вимірювати мотузкою тегейське поле, на якому вони працювали. А ті кайдани, що в них їх було закуто, ще за мого часу зберігалися в Тегей, підвішані навколо храму Афіни Алеї.

67. Починаючи від першої війни, спартанці постійно воювали з тегейцями і неодмінно зазнавали поразок. Проте під час Креза, коли в Лакедемоні царювали Анаксандрід і Арістон, спартанці, нарешті, стали переможцями у війні(1), і ось у який спосіб. Оскільки їм завжди не щастило у війні з тегейцями, вони послали своїх посланців до Дельфів із запитанням, кого з богів їм слід уласкавити, щоб перемогти у

війні тегейців. На це Піфія їм відповіла, що їм треба перенести кістки Агамемнонового сина, Ореста (2). Коли ж вони виявилися неспроможними знайти Орестову домовину, вони знову послали до бога, щоб дізнатися про місце, де лежить Орест. Тоді Піфія сказала посланцям таке:

"Є у Аркадії місто на рівному місті — Тегея,
Дмуть вітровії у ній, неминучій покірні потреби,
Йде за ударом удар і лихо за лихом приходить,
Там Агамемнона сина земля покрива життєдайно,
Якщо його перемістиш, Тегеї володарем станеш".

Лакедемонці, почувши цей новий оракул, далі почали шукати, але не наблизились до того, що шукали, аж поки Ліх, один із спартанців, що їх називають агатоергами, нарешті, знайшов. Агатоерги (3) — це громадяни, найстаріші, числом п'ятеро і в кожному році вони виходять із стану вершників. Протягом того року, коли вони виходять із стану вершників, то мають бути завжди наготові виконувати обов'язки послів спартанської держави в різних краях.

68. Саме з таких людей був Ліх, який знайшов у Тегеї почасти випадково, почасти завдяки своєму розумові те, що треба. Оскільки того року з тегейцями були мирні стосунки, він, зайшовши до кузні, побачив, як коваль кував там залізо(1). Бачачи це, він був дуже здивований. Помітивши, як він дивується, коваль, припинивши роботу, сказав йому: "Ось, гостю з Лаконіки, якби ти побачив те, що я бачив, ти ще більше здивувався б, ніж оце тепер тобі довелося дивитися на опрацювання заліза. Отже, я, хотівши тут у дворі викопати колодязь, копаючи, наштотхнувся на труну завдовжки в сім ліктів. Не вірячи, що колись існували люди, вищі на зріст, ніж теперішні, я відкрив труну і побачив, що покійник такого самого розміру, як і труна. Вимірявши, я знову поховав його".

Так коваль розповів йому те, що бачив, а Ліх, зваживши на його слова, здогадався, що цей покійник відповідно до віщування був саме Орестом. Ось як він, зіставивши сказане ковалем із оракулом, зробив свій висновок: у двох подувах ковальських міхів він розпізнав вітри, в ковадлі і молоті — удар за ударом, у залізі, яке кував коваль, лихо за лихом, беручи до уваги таке порівняння, що залізо було винайдено на лихо людям. Зробивши таке порівняння, він прийшов у Спарту і розповів лакедемонцям про все це. Проте вони, вигадавши якесь неправдиве обвинувачення, вигнали його(2). Він повернувся до Тегеї, розповів ковалеві про свою біду і спробував був найняти в коваля його двір, але той не погодився. Перегодом він все ж таки умовив коваля (3), оселився в нього, відкопав труну, зібрав кістки і вирядився з ними до Спар-ти. І відтоді щоразу, коли лакедемонці мали зіткнення з тегейцями, лакедемонці остаточно їх перемагали. Так вони завоювали більшу частину Пелопоннесу.

69. Коли Крез довідався про все це, він послав вісників до Спарти з дарами і пропозицією укласти союз і напутив вісників, що їм треба було сказати. Прибувши, вони переказали таке: "Нас послав Крез, владар лідійців та інших народів, щоб ми сказали вам: — шановні лакедемонці, бог наказав мені своїм оракулом узяти собі в

союзники когось із еллінів і я довідався, що ви найсильніші в Елладі(1). Отже, я, згідно з оракулом, закликаю вас бути мені друзями і союзниками без усяких викрутів і облуди". Таке через своїх вісників оголосив їм Крез. Лакедемонці, які також знали про оракул, даний Крезові, зраділи приходу лідійців і записягалися в приязні до них і в союзи. До того ж декому з них Крез і перед тим робив якісь добродійності. Тепер лакедемонці відрядили до Сардів посланців, щоб придбати там золото, яке вони хотіли використати для статуї Аполлона, що і тепер стоїть у лаконському Торнаці(2), але Крез тим, що прибули для купівлі, просто подарував золото.

70. Цього ради лакедемонці прийняли пропозицію про союз і ще через те, що він саме їх обрав собі в союзники серед усіх еллінів. Вони, з свого боку, охочі були прийняти його пропозицію. Виготовали бронзовий кратер(1), закраїни якого було оздоблено зображеннями різних тварин, і таких розмірів, що він міг умістити в собі триста амфореїв, бажаючи цим віддячити Крезові. Цей кратер не був доставлений до Сардів із двох причин, про які розповідають по-різному. Отже, лакедемонці кажуть, що на шляху до Сардів його довели до Самосу, самосці, довідавшись про вантаж, напали на своїх військових кораблях і забрали його собі. Але самосці, з свого боку, кажуть інакше, а саме, що лакедемонці, які везли з собою кратер, запізналися і довідавшись про здобуття Сардів і Крезову долю, продали кратер на Самосі, де приватні особи купили його і пожертвували в храм Гери. Можливо і те, що посланці, повернувшись до Спарти, сказали, що кратер у них забрали самосці.

71. Така була доля цього кратера, а Крез, ошуканий оракулом, вирядився в похід до Каппадокії, сподіваючись у такий спосіб розбити Кіра і зруйнувати перську державу. Тоді, як він ще готувався до цього походу проти персів, один із лідійців, що його і перед тим вважали за мудреця і який внаслідок висловленого ним тоді користувався великою повагою серед лідійців, подав Крезові таку пораду (а звали його Санданій): — "Великий владарю! Ти готуєшся до війни з цими людьми, які мають шкіряні штани(1), і весь їхній одяг шкіряний, і годуються вони не тим, що хочуть, а тим, що мають, а їхня країна гориста, вино вони не п'ють, а лише воду, навіть і інжиру в них нема, і взагалі нічого путящого. Отже, коли ти їх переможеш, що ти від них візьмеш, від цих людей, що в них власне нема нічого? Проте, якщо вони тебе переможуть, згадай-но, чого ти позбудешся. Коли ж вони засвоять досягнення нашої культури, то їх не можна буде прогнати. Щодо мене, то я дякую богам за те, що вони не надумали персів воювати проти лідійців". Ця промова не переконала Креза. В персів, справді, перш ніж вони завоювали лідійців, не було нічого з властивих лідійцям розкошів.

72. Каппадокійців елліни називають сірійцями і ці сірійці, до того, як вони підпали під владу персів, були залежні від мідійців. Кордоном між лідійською державою і мідійською була ріка Галіс, яка тече з вірменського нагір'я країною кілікійців, згодом вона тече праворуч від країни матієнів, а з лівого боку — країною фрігійців. Оминувши Фрігію, вона повертає на північ і там відмежовує сірійців-каппадокійців із лівого боку від пафлагонців. У такий спосіб ріка Галіс перетинає майже всю долішню частину Азії від моря насупроти Кіпру аж до Понту Евксину. Це найвужча частина всієї цієї країни, і

здібна людина може пройти цим шляхом за п'ять днів(1).

73. Отже, Крез виступив із війною проти Каппадокії, по-перше тому, що мав бажання приєднати цю землю до своєї держави, а ще тому, що повірив оракулові, а також хотів помститися за Астіага на Кірові. Цього Астіага Кіаксарового сина, який був шурином(1) Креза і царем мідійців, Кір, Камбісін син, переміг, а Астіаг ось як став Крезовим шурином. Якось загін заколотних скіфів-кочовиків удерся в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар, син Фраорта сина Деіока, який спершу доброзичливо прийняв скіфів як благальників. Він навіть, довіряючи їм, віддав їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Коли минув деякий час, сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальною), повівся з ними досить грубо. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара і вважаючи, що він повівся з ними несправедливо, вирішили зарізати і пошматувати одного з його синів (2), що був у них для навчання. Оббілювавши його так, як вони мали звичай оббілювати тварин, вони принесли його м'ясо Кіаксарові, так ніби це була їхня здобич на полюванні. Після цього вони вирішили якнайшвидше тікати до Аліатта, Садіаттового сина, в Сарди. Так воно' і сталося. Кіаксар і присутні в нього співтрапезники покоштували цього м'яса, а скіфи, що це вчинили, запросили притулку в Аліатта.

74. Після цього, коли Аліатт відмовився видати скіфів на вимогу Кіаксара, між лідійцями і мідійцями почалася війна, що тривала п'ять років, на якій часто мідійці перемагали лідійців або лідійці мідійців (одного разу навіть у нічній битві). В такий спосіб із перемінним успіхом тривала ця війна, а на шостий рік під час однієї битви день раптом перетворився на ніч(1). Про таке перетворення дня на ніч провіщав іонійцям пілетьянин Фалес, визначивши рік, коли станеться це перетворення. А лідійці і мідійці, щойно побачили, як настала ніч замість дня, припинили битву і поспішили укласти між собою мир. Ті, що їх замирили, були кілікієць Сієннесій (2) і вавилонянин Лабінет (3). Це вони змусили їх обмінятися присягами і закріпити їх шлюбами. Вони видали Аліаттову дочку Арієнію за Кіаксарового сина, бо без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості. Присяги ці народи роблять так, як і елліни, але, крім того, вони злегка надрізують рамена і висмоктують із надрізів кров.

75. Отже, Кір подолав і забрав у полон Астіага, який був його дідом із боку матері, про що я розповім далі(1). Оце й було причиною того гніву, що його Крез мав проти Кіра, коли він послав по оракули запитати, чи варто йому виступити з війною проти персів і, одержавши облудну відповідь, яку він витлумачив собі на користь, вирушив у похід для завоювання перських володінь. Наблизившись до ріки Галія, Крез, як я сам гадаю, провів своє військо через мости, що там були, але, як твердить більшість еллінів, перейти ріку їм допоміг Фалес Мілетський(1). Крез розгубився, не знаючи, як йому переправити військо через ріку (бо на той час ще не було теперішніх мостів), як кажуть, тоді в таборі перебував Фалес і він зробив так, що ріка, яка протікала ліворуч

(2) від війська, стала текти праворуч від нього, а зробив він це так. Він наказав прорити вище табору глибокий канал у формі півмісяця, так щоб ріка обтікала табір із півдня, відступаючи вздовж каналу від колишнього річища, ріка протікала повз табір і знову поверталася до свого колишнього річища. В такий спосіб після поділу на дві течії ріку в обох річищах можна було перейти. Дехто навіть твердив, ніби тоді старе річище остаточно пересохло, але я цьому не йму віри: як саме, повертаючись, вони змогли б перейти через ріку?

76. Отже, Крез, переправившись із військом, прибув до так званої Птерії в Каппадонії(1) (а Птерія — це найбільш укріплена місцевість у цій країні, вона розташована близько міста Сінопи, що на березі Понту Евксіну). Там він отаборився і почав плюндрувати ділянки сірійців. Захопивши місто птеріїців, він продав їх у неволю. Крім того, захопив і навколишні міста, а сірійців, які перед ним ні в чому не завинили, прогнав звідти. Тим часом Кір, зібравши своє військо і поповнивши його всіма тими, що мешкали поблизу, виступив назустріч Крезові. А перед тим, як вирушити в похід із військом, він послав вісників до іонійців, пропонуючи їм розірвати союз із Крезом. Але іонійці його не послушали. Кір скоро прибув із військом, отаборився навпроти Креза і там у Птерії вони помірилися силами. Битва була дуже жорстокою і в ній загинуло з обох сторін багато воїнів, нарешті, коли ніхто з них не переміг, вони розійшлися, як настала ніч.

77. Отже, так змагалися обидва табори. Крез був незадоволений малим числом свого війська (бо і справді його військо було далеко меншим від Кірова війська), так він уважав, і коли наступного дня Кір не відновив наступу(1), Крез відступив до Сард. Він думав покликати собі на допомогу єгиптян (бо він перед тим, як скласти союз із лакедемонцями, склав союз із Амасієм, царем Єгипту), відрядив він посланців і до вавилонян (бо з ними він також склав союз, а на той час у вавилонян був царем Лабінет) (2), оповістив він і лакедемонців, щоб вони прибули до Сардів на обумовлений час. Зібравши всі ці допоміжні війська і об'єднавши їх із своїм військом, Крез після закінчення зими, напочатку весни, мав намір виступити проти персів. Отакий власне був його намір. Прибувши в Сарди, він послав вісників до своїх спільників, щоб вони зібралися на п'ятий місяць у Сардах. А своє військо, що складалося з найманців (3), які билися з персами, він уже розпустив, бо не сподівався, що Кір після таких непевних боїв одразу вирушить проти Сардів.

78. Тим часом, як Крез обмірковував свої наміри, у передмісті з'явилося безліч змій. Щойно вони там з'явилися, коні покинули пасовиська і почали поїдати змій. Це явище Крез витлумачив собі, як знамення і таким воно і було. Тоді він послав людей із запитанням до тельмессійців, щоб ті розтлумачили це знамення. Коли ті люди, послані по' оракул, довідалися від тельмессійців(1), що має означати це чудо, вони вже не змогли переказати відповідь Крезові. Ще перед тим, як вони відпливли до Сардів, Креза вже було взято в полон. А тельмессійці так розтлумачили знамення, що чужоземне військо нападе на Креза в його країні і винищить тамтешніх, посилаючись на те, що змія — це дитина землі, а кінь — це ворожа тварина і чужорідна(2). Так тельмессійці

відповіли Крезові, вже ув'язненому, ще нічого не знаючи ні про Сарди, ні про самого Креза.

79. Ледве Кір, коли Крез відступив після битви, що відбулася в Птерії, довідався, що Крез має розпустити військо, вирішив, що саме тепер настав час якнайшвидше йти на Сарди, поки ще лідійці не встигли знову зібрати своє військо. Коли він це вирішив, то поквапився якнайскоріше здійснити свій намір і повів військо в Лідію, сам прийшовши вісником до Креза. Крез розгубився, бо події почали розвиватися зовсім інакше, ніж він гадав. Незважаючи на це, він повів у бій своїх лідійців. На той час в Азії не було народу сильнішого і відважнішого за лідійців. Вони билися верхи на конях, озброєні довгими списами і були дуже вправними вершниками.

80. Отже, обидва війська зустрілися на великій, позбавленій рослинності рівнині перед містом Сарди (цією рівниною течуть різні ріки(1) і серед них Гілл, яка вливається в найбільшу ріку Герм, що витікає (3) гори, присвяченої Діндімійській Матері(2), і вливається в море неподалік від міста Фокеї). Коли Кір побачив, як лідійці шикуються до бою на рівнині, він злякався їх кінноти і за порадою мілійця Гарпага (3) зробив таке розпорядження. Він об'єднав усіх верблюдів, що в нього були для перевезення поживи та матеріалів, зняв із них вантажі, посадив на них воїнів, одягнених як вершники, і наказав цим людям, так обрядженим, вирушити попереду від іншого війська проти Крезової кінноти, а за верблюдами він наказав йти піхоті, а за піхотою наказав прямувати своїй кінноті. Так він вирішив розташувати верблюдів супроти кінноти, ось із якої причини: кінь боїться верблюда, навіть його вигляду і не витерплює його запаху. Таке він вигадав, щоб Крез не міг використати свою кінноту, якою так пишалися лідійці. І справді, коли дійшло до битви, коні одразу почули запах верблюдів і побачили їх, завернули назад і позбавили Креза його сподівань. Проте лідійці тоді не злякалися і, спішившись вступили в бій із персами. Коли згодом із обох сторін загинуло багато воїнів, лідійці відступили, зайнявши позицію за мурами міста, де їх обложили перси.

81. Коли так почалася облога, Крез, вважаючи, що вона триватиме досить довго, послав із міста інших вісників до своїх союзників. Перших вісників він послав із дорученням, щоб усі вони зібралися в Сардах на п'ятий місяць, а ті, яких він послав тоді, повинні були сказати союзникам, щоб вони поспішили якнайшвидше прийти на допомогу, оскільки Крез був в облозі. Він послав і до інших союзних країн і зокрема до Лакедемона.

82. Саме на той час спартанці посварилися з аргосцями через місцевість під назвою Тірея(1). А ця Тірея була частиною Арголіди, яку захопили лакедемонці. Отже, все, що було на заході аж до мису Малей(2), також належало аргосцям, як на суходолі, так і на морі, острів Кітери та всі інші острови (3). Аргосці поспішили оборонити свої володіння, що в них було відібрано. Тоді після наради було вирішено, що три сотні людей із кожної сторони битимуться, і та з двох сторін, яка подолає іншу, володітиме цим краєм(4). Основна маса військ із однієї сторони та з іншої повернулася додому і не залишилася там під час боротьби. Це для того, щоб уникнути втручання, якби війська були там присутні, тієї з двох сторін, яка, бачачи, що її товариші зазнають поразки, могла б

прийти їм на допомогу. Склавши таку угоду вони віддалилися і відбірні воїни обох таборів, що залишилися на передовій, вступили в бій. Вони билися з однаковим успіхом аж поки з шестисот воїнів залишилося троє. Із сторони аргосців — Алькенор і Хромій, із сторони лакедемонців — Отріад. Коли вони так залишилися сами, настала ніч. Обидва аргосці, що залишилися в живих, визнали себе за переможців і повернулися до Аргоса. Спартанець Отріад, що також залишився живим, зняв із мертвих аргосців обладунки та зброю і відніс їх у спартанський табір, а сам залишився на полі бою. Наступного дня обидва війська прийшли туди для того, щоб довідатися, як стоїть справа. Нарешті, кожна сторона стала твердити, що саме вона перемогла. Одні твердили, що на їхній стороні залишилося більше людей, а інші доводили, що ці люди повтікали, а їхній воїн zostався і зняв обладунки та зброю з померлих ворогів. Кінець кінцем, остаточно посварившись, вони почали битися між собою. Після того, як із обох сторін загинуло багато воїнів, перемогли лакедемонці. Аргосці з того часу почали стригти собі волосся на голові, яке до того вони носили довгим і видали закон з пересторогою, щоб ніхто з аргосців не відпускав волосся і щоб жінки не носили золотих оздоб до того, коли не буде звільнено Тіреї. А лакедемонці і собі видали протилежний закон: ті, хто до того не носив довгого волосся, відтепер мусили його носити. Що ж до єдиного, хто уцілів із трьохсот лакедемонців, Отріада, розповідають, що він соромився повернутися до Спарти, коли його товариші по зброї загинули, і що саме на тому місці в Тіреї він покінчив життя самогубством.

83. Ось такі справи, які непокоїли спартанців, коли до них прибув вісник із Сардів із проханням, щоб вони прийшли на допомогу Крезові, який був в облозі. Проте незважаючи на ці обставини, як вони почули те, що сказав вісник, вони поспішили допомогти Крезові. Вже тоді, коли вони готувалися до походу і їхні кораблі готові були до відплиття, прибула інша звістка про те, що лідійську фортецю здобуто і Креза взято живцем у полон. За таких умов спартанці були дуже засмучені цим нещастям і припинили готування.

84. Ось як Сарди було здобуто. На чотирнадцятий день облоги, яку витримував Крез, Кір оголосив своїм військам через посланих їм вершників, що перший із воїнів, хто зійде на мур фортеці, одержить від нього дари. Після цього оголошення воїни зробили кілька спроб, але даремно. Саме тоді, коли всі інші відмовилися від цих спроб, один мард(1) на ім'я Гірояд, спробував залізти на мур з боку акрополя, де не було поставлено жодного вартового. В місті не мали побоювань, що колись акрополь можна було б здобути з цього боку, бо він був тут стрімчастий і неприступний. Саме там було місце, навколо якого давній цар Сардів Мелес не обніс лева, що йому народила наложниця. Тельмеосійці провіщали йому, що Сарди будуть неприступними, коли він навколо їхніх мурів обнесе лева(2). Отже, Мелес обніс цього лева навколо всіх мурів, де можна було на них залізти, за винятком того місця на акрополі, яке він уважав неприступним і стрімким. Ця частина міста обернена до Тмолу. Цей мард Гірояд побачив напередодні, як один із лідійців у тому місці акрополя опустився за шоломом, що там упав у нього. Це замітив Гірояд. Тоді він сам зійшов на мур, а слідом за ним і

інші перси. Коли це сталося, Сарди було здобуто і все місто сплюндровано(3).

85. А з самим Крезом сталося таке. Був у нього син, що про нього я вже згадував, узагалі дуже здібний, але німий. За часів свого минулого добробуту, Крез зробив для нього все, що міг. Крім усього іншого він послав у Дельфи спитати, що йому слід зробити в даному разі, і Піфія дала йому таку відповідь:

"Царю численних народів у Лідії, Крезе безглуздий,

Ти не бажай, безрозсудний, щоб син твій говорив.

Краще не чути його і нічим йому бути назавжди.

Адже почуєш його ти уперше у день нещасливий".

Коли було вже здобуто мури, один із персів, не пізнавши Креза, хотів його вбити, а Крез, хоч і бачив того, що напав на нього, через велике горе виявився байдужим і готовим померти від його меча. А цей його німий син від страху перед цим нещастям, закричав: "Гей, чоловіче, не вбивай Креза!" — Так він закричав і після того розмовляв протягом усього свого життя.

86. Отже, перси заволоділи Сардами(1) і взяли Креза в полон. Він царював сорок років і перебував в облозі сорок днів і згідно з оракулом він знищив велику державу, тобто свою державу. Взявши його в полон, перси привели його до Кіра. Кір наказав спорудити велике вогнище і на це вогнище поставити закутого в кайдани Креза і разом із ним іще чотирнадцять молодих лідійців. Він, імовірно, мав намір принести жертву першої здобичі комусь із богів, або виконати якусь обітницю, або, знаючи про Крезову побожність, він для того поставив його на вогнище, щоб довідатися, чи не дасть якесь божество Крезові згоріти живцем. Отже так він зробив. І коли Крез уже стояв на вогнищі, він згадав, незважаючи на свій жалюгідний стан, у якому він перебував, богонатхненні слова Солона: — "Ніхто за своє життя не буває щасливою людиною". Коли це спало йому на думку, він зітхнув і простогнав після тривалого мовчання і тричі вимовив ім'я Солона. Кір, який це почув, наказав своїм товмачам (2) запитати Креза, кого це він називає. Вони наблизилися до нього і запитали його. Крез, після того, як його запитали, деякий час не казав нічого. Нарешті, коли вони його примусили, відповів: — "Я віддав би всі мої скарби, аби всі владарі могли порозмовляти з тим, кого я називаю". Оскільки сказане ним виявилось для них незрозумілим, вони знову запитали його. Нарешті, відповідаючи на їхнє наполегливе прохання, Крез розповів про те, як одного разу афінянин Солон прийшов до нього і, побачивши всі його скарби, поставився до них із зневагою. Потім Крез розповів Кірові, як усе, що сказав Солон, здійснилося. Адже Солон сказав усе це не лише про самого Креза, а взагалі про всіх людей і зокрема про тих, що гадають про себе, ніби вони щасливі. Крез розповідав про все це тоді, коли вогнище вже почало палати і закраїни його горіли. Коли Кір почув цю розповідь Креза від товмачів, він розкався і подумав, що і він так само людина, він, який іншу людину, за своїм багатством не гіршу від нього, живу поставив на вогонь. Крім того, побоюючися покарання і згадавши, що все у людському житті нестале, Кір наказав якнайшвидше загасити вогонь і зняти з вогнища Креза та всіх, хто був із ним. Проте всі спроби загасити вогонь виявилися даремними.

87. Тоді, як переказують лідійці, коли Крез зрозумів, що Кір розкався і побачив, що всі даремно намагалися загасити вогонь, він гучно покликав Аполлона, благаючи його прийти йому на допомогу і врятувати його від лиха, якщо всі його пожертви були до вподоби богам. Так він плачучи благав бога. І раптом посеред ясного неба і повного безвітря набігли хмари і знялася буря з заливним дощем, який загасив вогнище. Тоді Кір зрозумів, що Крез — людина мила богам і побожна. Він наказав звести Креза з вогнища і так звернувся до нього: — "Крезе, хто з людей порадив тобі виступити з війною проти моєї землі і бути мені ворогом, а не другом?" — А той відповів: — "О царю, я зробив так через те, що ти такий щасливий, а я такий нещасний! Винуватий в усьому цьому був бог еллінів, який підбурив мене воювати. Адже нема такого дурного, хто віддавав би перевагу війні перед миром. Під час війни діти ховають батьків, а батьки — дітей. Але це було приємне якомусь божеству".

88. Так він казав, а Кір наказав зняти з нього кайдани, посадив його поряд себе, поставився до нього з великою шаною, і сам він і всі, що були навколо нього, здивовані, розглядали Креза. Занурений у роздуми той сидів мовчки. Згодом він озирнувся і, побачивши, як перси грабують лідійське місто, сказав: — "О царю, чи сказати тобі, що мені спадає на думку, чи краще мені тепер мовчати?" — Тоді Кір, заохочуючи його, наказав йому говорити, що він хотів. А той запитав його, кажучи: — "Оця велика юрба, що вона там із таким запалом робить?" — Кір відповів йому: — "Вона плюндрує там твоє місто і розкрадає твоє майно". — На це Крез відповів: — "Ні, вона не моє місто плюндрує і не моє майно розкрадає, бо тепер усе це — не моє. Вони розкрадають і забирають собі твоє".

89. Кір замислився над тим, що сказав Крез і віддаливши тих, що там були, спитав Креза, що той вбачає небезпечного для нього, в тому, що там відбувається. — На це той сказав: — "Оскільки боги зробили мене твоїм рабом, я вважаю за обов'язок указати тобі на те, що я ще вбачаю. Перси за своєю вдачею нестримні(1), до того ж і неможливі. Якщо ти їм дозволиш грабувати і забирати собі великі скарби, то ось що — з цього може бути. Той із них, хто захопить для себе найбільше, може повстати проти тебе. Тепер зроби ось що, коли тобі подобаються мрії слова. Постав при всіх брамах вартовими твоїх охоронців і хай вони скажуть тим, які виносять майно, відбираючи його, що десята частина неодмінно повинна належати Зевсові. Тоді вони не зненавидять тебе за те, що ти силоміць відбираєш у них майно, але, визнавши, що ти дієш справедливо, навіть охоче віддадуть свою здобич".

90. Кір був дуже радий тому, що він почув, вважаючи, що Крез дав йому дуже розумну раду. Він вельми хвалив його і наказав своїм охоронцям виконати те, що Крез йому порадив. Потім він сказав йому: "Крезе, оскільки ти, як личить людині царського роду робиш добрі діла і говориш гарні слова, проси в мене все, що бажаєш, і так воно одразу і буде".-А той відповів: — "О владарю! ти мені зробиш велику милість, якщо дозволиш спитати в еллінського бога, якого я з усіх богів найбільше шанував, чи має він звичай ошукувати тих, які робили йому лише добро, і послати йому оці кайдани".— Кір спитав його тоді, чому він хоче зробити такий закид. Тоді Крез знову

розповів про всі свої наміри і про оракул, згадавши також і про свої пожертви і як він, послухавши віщування, вирушив на війну проти персів. Кажучи це, він знов попросив дозволу докорити богів за його оракул.— Кір засміявся і сказав: "Звичайно, Крезе, я виконую і це твоє прохання і взагалі все, що ти мене попросиш".— Коли Крез це почув, він послав до Дельфів, наказавши посланцям, поклавши кайдани на порозі храму, спитати, чи не сором божеству за його оракул, за яким Крезові слід було виступити з війною проти персів, щоб знищити Кірову державу, через що і надсилається ця перша здобич, і показати при цьому на кайдани. Про це повинні були вони спитати і сказати, чи еллінські боги завжди мають звичай бути невдячними.

91. Отже, прийшли лідійці і переказали те, що їм було доручено, а Піфія, як кажуть, дала їм таку відповідь: "Того, що визначено долею не можна нікому уникнути, навіть богам. Крез відпокутував на собі гріхи свого п'ятого предка, який бувши зброєносцем Гераклідів, послухав поради підступної жінки, вбив свого владаря і обняв його посаду, на котру він не мав жодного права. Локсій зробив усе, на що був спроможний, щоб падіння Сардів відбулося в правління нащадків Креза, лише не за його царювання, але виявилось неможливим вмовити долю. Все, чого міг добитися для Креза бог і що так і сталося — це відкласти здобуття Сардів на три роки і, хай це добре зрозуміє Крез, що він потрапив у полон на три роки пізніше, ніж це визначила доля. Крім того, бог прийшов йому на допомогу, коли той стояв на вогнищі. Що ж до оракула, що йому було дано, то Крезові нема на що скаржитися, бо Локсій(1) провіщував йому, якщо той почне воювати проти персів, то знищить велику державу. Проте, він, щойно одержав цей оракул, мусив послати людей із запитанням, про яку державу йдеться, про його власну, чи про Кірову. Якщо він не зрозумів змісту оракула і не послав удруге спитати, то хай вважає, що сам він у тому винуватий. Також і те, що йому сказав Локсій про мула, коли він одержав останній оракул, то і цього він так само не зрозумів. Отже, під мулом треба було розуміти Кіра, бо він був сином двох батьків, але не однакового походження, з боку матері великоможного роду, а з боку батька — біднішого роду. І це тому, що його мати була мідійка і дочка Астіага, мідійського царя, а батько був перс, підданець мідійців, і він був нижчий за походженням, він зашлюбився з своєю владаркою".— Таку відповідь Піфія дала лідійцям, а вони принесли її до Сардів і переказали її Крезові. А він, скоро почув це, зрозумів, що помилився він, а не бог.

92. Так стояла справа з Крезовою державою і першим поневоленням Іонії. Що ж до Крезових пожертвувань, то в Елладі(1) їх досить багато, крім тих, про які я вже згадував. В Беотійських Фівах, наприклад, є золотий триніжник, що він його присвятив Аполлонові Ісменію, в Ефесі є золоті корови і більшість колон храму, в храмі Афін Пронаї(2) є великий золотий щит. Всі вони ще існували за мого часу, втім інші приношення остаточно зникли. Інші Крезові пожертви в храмі Бранхідів в околицях Мілета (3), як мені довелося почути, були такої ж ваги, як і ті, що були в Дельфах, і подібні до них. Всі пожертви, які він послав у Дельфи та в святилище Амфіарая, були з його власних скарбів і з того майна, що він його успадкував. Проте інші пожертви було взято з майна одного з його ворогів, який ще до того, як Крез став царем, бувши його

суперником, змовився з Панталеонтом, щоб тому дісталось царство. Панталеонт був сином Аліатта (4) і братом Креза, але не від однієї матері, бо Крез народився від Аліаттової жінки, що походила з Карії, тоді як Панталеонт — від іншої жінки з Іонії. Коли Крез став царем, бо владу передав йому його батько, то цього свого супротивника, піддавши його жорстоким тортурам (5), він умертвив, а його майно, що його він присвятив богам, розподілив, як я уже сказав, між храмами, про які я згадав. Отже, про Крезові пожертви вже досить того, що я розповів.

93. Вартих уваги речей, щоб їх описати, в Лідії не дуже багато, як у якійсь іншій країні, мабуть, за винятком золотих піщинок, що їх річка приносить із Тмолу. Проте відвідувач може побачити там споруду, що її розміри далеко перевищують усі інші, крім споруд єгиптян і вавілонян. Є там гробниця Аліатта, Крезового батька, що її фундамент побудовано з великих каменів, а верхня частина з насипаної на них землі. Цю споруду побудували на свої кошти базарні торговці, ремісники і молоді жінки, що торгують своїм тілом. П'ять із межових стовпів існували ще за моїх років на вершині цього пам'ятника і на них було вирізьблено написи, що в них повідомлялося, яку частину споруди зробила кожна громада. І вимірюючи оцю споруду молодих жінок, довідуєшся, що вона більша за всі інші. Отже, слід мені сказати, що всі молоді жінки лідійського народу торгують своїм тілом і —в такий спосіб заробляють собі на посаг, і так вони поводяться поки не одружуються. Окружність цього пам'ятника становить шість стадій і два плетри, а його ширина — тринадцять плетрів. Поблизу цього пам'ятника є велике озеро, яке ніколи не пересихає, як твердять лідійці, і називається воно озером Гіга. Ось такий цей пам'ятник.

94. Лідійці мають звичаї майже такі самі, як і елліни, за винятком того, що своїх дочок вони віддають для торгівлі тілом. Лідійці, наскільки я знаю, були першими людьми, які почали карбувати золоті і срібні монети та пустили їх в обіг і першими, які зайнялися роздрібною торгівлею. Ці ж лідійці твердять, що вони вигадали ігри, якими бавляться тепер як у їхній країні, так і в Елладі. Того самого часу, кажуть вони, коли було вигадано ці ігри, було від них відряджено колонію до Тірсенії. І ось, як вони розповідають про це. За царюванням Атія, сина Манія(1), стався в усій Лідії страшенний голод, але лідійці деякий час якось терпіли його. Проте згодом, коли голод продовжував тривати, вони почали шукати вихід із цього становища і хтось там вигадував одне, а хтось інше. Саме тоді, як кажуть, було вигадано ігри такі, як гральні кості, як паці і м'ячі та всілякі інші ігри, за винятком дамок, бо вони не приписують собі їхнього винаходу. І ось що, як кажуть, вони зробили під час голоду з цими винаходами: впродовж кожних двох днів один цілий день вони грали, щоб якось забути і не вимагати їжі, а на другий день вони припиняли ігри і їли. В такий спосіб вони жили протягом вісімнадцяти років. Проте, оскільки це лихо не відступало, але дедалі, то ставало гіршим, їхній цар поділив усіх лідійців на дві громади і наказав кинути жереб, щоб одна з них залишилася, а друга покинула країну. І на чолі тієї громади, якій випав жереб зостатися в країні, став сам цар, а на чолі другої, що мала покинути країну, він поставив свого сина, якого звали Тірсен. Отже, ті, яким за

жеребом довелося покинути країну, прибули до Смірни і там побудували кораблі і на них навантажили всі свої речі, що були потрібні для подорожі. Так вони відпливли, шукаючи собі пристановища для життя, і, подорожуючи, побували в багатьох краях, поки, нарешті, не прибули до країни омбріків, де вони побудували міста і мешкають там аж дотепер. І замість назви лідійці вони її змінили і стали називатися за ім'ям свого царя, який привів їх туди, тірсенами. А лідійці відтоді живуть під владою персів.

95. Тепер продовження нашого оповідання вимагає, щоб ми сказали, хто такий був цей Кір, який розтрошив Крезову державу і в який спосіб перси стали владарями Азії. Про це я напишу згідно з тим, як кажуть декотрі перси, які не хочуть звеличувати Кірові діяння, але розповідають те, що було насправді, хоч я і можу навести ще три інші різні розповіді. Ассірійці володіли всією горішньою Азією(1) протягом п'ятисот двадцяти років, коли мідійці вперше почали відокремлюватися від них (2) і, здається, що вони під час визвольної війни проти ассірійців виявили себе як відважні люди і, скинувши поневолення, стали свободними. Це саме, як і мідійці, зробили інші народи (3).

96. Ледве всі, що жили на суходолі, стали самостійними, як знову були поневолені. Була там серед мідійців одна розумна людина по імені Деіок(1) і був він сином Фраорта. Цей Деіок вирішив стати царем, і ось що він для цього зробив. Спершу мідійці мешкали розпорошені по селах. Деіок, що і перед тим мав добру славу в своєму селі, став із великим завзяттям домагатися визнання себе за справедливую людину і він добивався цього тоді, коли в усій Мідії люди зовсім занедбали закони, він звичайно знав, як несправедлива людина вороже ставиться до справедливої. Тоді мідійці його села, бачачи його поведження, обрали його своїм судею. А він, звичайно, прагнучи влади, був чесною і справедливою людиною. Таким своїм поведженням він здобув багато похвали від своїх земляків так, що і мешканці інших сіл, почувши, що є один такий Деіок і він єдиний, який може справедливо судити, а перед тим їм доводилося підкорятися несправедливим рішенням, почали охоче звертатися до Деіока, щоб він судив їх за справедливістю, і дійшло того, що, нарешті, вони не схотіли, аби хтось інший розв'язував їхні суперечки.

97. Число тих, що приходили до нього, зростало з дня на день і поширилися чутки, що саме його вироки завжди бувають справедливими. Коли, нарешті, Деіок здав собі справу, що все залежить від нього, він не схотів більше судити там, де він сидів до того і судив, не схотів довше бути судею, бо, сказав він, це не було йому на користь залишати всі свої справи і судити всіх інших з ранку і до вечора. Тим часом збільшилися по селах грабунки та беззаконня, ніж це було перед тим, і мідійці зібралися в одному місці, щоб обговорити питання про становище, що склалося, і обмінятися думками. І як я собі уявляю, тоді найбільш виступали з промовами Деіокові друзі. "Бачите, в такому стані, як ми сьогодні перебуваємо, нам неможливо довше жити в нашій країні, а щоб оце припинити, нумо, оберемо одного з нас на царя. Так і в нашій країні буде добре врядування і ми зможемо займатися своїми справами, і ми не загинемо від безправ'я". Ось такими промовами, здається, вони вмовили всіх обрати царя.

98. Коли невдовзі вони почали пропонувати, кого оберуть на царя, всі одностайно

висловилися на користь Деіока і погодилися, щоб він був їхнім царем. Тоді той попросив їх, щоб вони побудували йому дім, відповідний до його царської достоїнності і зміцнили його стан, давши йому озброєних охоронців. Звичайно, мідійці все це дали йому. Вони збудували йому просторий і укріплений дім на тому місці, яке він сам Аля Цього визначив, і, крім того, дали йому право вибрати собі серед усіх мідійців охоронців. Коли він отримав владу, він змусив мідійців побудувати місто, про яке вони мали найбільш дбати, ніж про всі інші. Все це виконали мідійці, і тоді він наказав їм побудувати велику і міцну фортецю, яка тепер називається Агбатани(1). Мури її розташовано кільцеподібно так, що одне коло входить до іншого. Цю фортецю побудовано за таким планом, що одне коло мурів вище від іншого лише на висоту зубчастих бійниць. Розташуванню фортеці сприяла деякою мірою і сама місцевість, що являє собою відособлений сугорб, що значною мірою став таким штучно. Всіх цих кіл сім(2) і в останньому побудовано палац і скарбниці. Найбільший із цих мурів має в окружності приблизно такий розмір, як і мур Афін. Зубчасті бійниці першого кола білого кольору, другого — чорного, третього кола — темно-червоного, четвертого — блакитного, а п'ятого — золотисто-червоного. Отже, всі бійниці всіх кіл пофарбовано, але два останніх кола — одне з посрібленими бійницями, а друге з позолоченими.

99. Отже, ці мури Деіок побудував для безпеки свого житла, а решті народу він наказав жити поза мурами фортеці, навколо неї. Коли було закінчено всю будову, Деіок перший завів такий порядок: щоб ніхто не заходив до його палацу, не оголосивши про себе через вісника; щоб ніхто не бачив обличчя царя і ще, крім того, нікому не личить сміятися і плювати в присутності будь-якої людини. А встановив він для себе такий порядок, ось із якої причини, щоб відмежуватися від тих, які вирости разом із ним, були його однолітками, які не були нижче від нього за своїм родом, чи не були гірші від нього за своєю хоробрістю, щоб вони не заздрили йому і не складали змов проти нього, але, не бачачи його, вважали б його за істоту, відмінну від себе.

100. І після того, як він установив оце все і зміцнив своє становище здійсненням царської влади, він ретельно стежив за тим, щоб усе в його державі було справедливим. Йому постійно приносили в його палац (особисто йому) письмові заяви про їхні суперечки, і він виносив рішення і відсилав їх. Це він робив як суддя. А ось ще які заходи він робив для встановлення порядку: коли він довідувався, що хтось учинив злочин, він викликав його і карав його щоразу, відповідно до його злочину. По всій країні, на яку поширювалася його влада, в нього були люди, що спостерігали і слухали.

101. Отже, Деіок об'єднав(1) увесь мідійський народ і царював над ним. Цей народ складався з багатьох племен, а саме: з бусів, із паретакенів, струхатів, арізантів, будіїв і магів (2). Отакі були племена мідійців.

102. У Деіока народився син — Фраорт — і він успадкував від батька владу. Царював п'ятдесят три роки. І скоро він успадкував владу, йому було вже не досить владарювати лише над мідійцями і він вирушив у похід проти персів і першими серед інших зробив їх підданцями мідійців. Згодом, маючи в своїй владі два цих народи, що були серед інших досить могутніми, він по черзі одного за одним почав завойовувати Азію, аж поки не

виступив у похід проти ассирійців, саме тих ассирій-Ців, що мешкали в Ніні(1). Вони колись владарювали над усіма тамтешніми народами, але на той час у них не було союзників, бо союзники тоді від них відпали, але щодо іншого, то в їхній державі все було гаразд. Отже, проти них пішов війною Фраорт, але зазнав поразки і загинув сам після двадцяти двох років царювання. Загинула більша частина його війська.

103. Коли помер Фраорт, його спадкоємцем став Кіаксар, син Фраорта і внук Деіока. Про нього кажуть, що він був ще войовничішим за своїх попередників. Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї — на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані і об'єднані. Це він вступив у битву з лідійцями, коли під час бою день перетворився на ніч. Саме він об'єднав навколо себе всю Горішню Азію по той бік ріки Галія. Зібравши всі сили підвладних йому народів, він виступив проти Ніна, волюючи помститися на ньому за свого батька і бажаючи зруйнувати це місто. І коли він переміг ассирійців у одній сутичці і вже обложив Нін, проти нього виступило численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм(1), сином Прото-тія. Ці скіфи, вигнавши кіммерійців із Європи, вдерлися до Азії, і коли ті повтікали, вони, переслідуючи їх, прибули таким шляхом до Мідії.

104. Від озера Маєтіді(1) до берегів річки Фасія і до Колхіди тридцять днів шляху для вправного пішохода, а від Колхіди вже не так далеко до Мідії, і на шляху туди лише один народ — саспейри, і коли ми пройдемо повз них, то опинимося в Мідії. Проте скіфи, принаймні, не пройшли цим шляхом, але відхилилися від нього і обрали верхній шлях, значно довший, що тягнеться праворуч від Кавказької гори. Тоді зустрілися мідійці із скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу в усій Азії.

105. Звідти вони попрямували до Єгипту. А коли вони прибули до Сирійської Палестини(1), їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами і умовленнями йому пощастило переконати їх не йти далі. І коли вони відступали, вони опинилися в сирійському місті Аскалоні, більшість скіфів пройшли містом, не завдавши жодної шкоди, але деякі з них затрималися і пограбували храм Афродіти Уранії(2). А храм цей, наскільки я можу судити за відомостями, що маю, є найдавнішим з усіх храмів цієї богині, які існують, бо і храм на Кіпрі(3) звідси бере свій початок, як кажуть самі кіпріоти, і храм на Кітерах, його побудували фінікійці, також бере свій початок з цієї частини Сирії. На цих скіфів, які пограбували храм в Аскалоні, та на їхніх нащадків розгнівана богиня наслала жіночу хворобу(1). Справа в тому, що і самі скіфи так пояснюють походження цієї хвороби і мандрівники, що відвідують їхню країну Скіфію, можуть підтвердити становище цих хворих. Скіфи називають їх енареями.

106. Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там до гори ногами. З одного боку вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначили для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого. Більшість із них запросив до себе на бенкет Кіаксар і мідійців, понапоювали їх як слід і

перерізали. Так мідійці знову повернули собі свою владу в країні, яку мали, і перед тим заволоділи Ніном (як вони здобули, я розповів в іншій частині мого оповідання)(1) і підкорили також і ассірійців, за винятком області Вавілона. А після того Кіаксар, який був царем сорок років, рахуючи разом із владарюванням скіфів, помер.

107. Царська влада після нього перейшла до Астіага, сина Кіакса-ра. В нього народилася дочка, яку він назвав Мандана. Вона, як це побачив Астіаг уві сні, випустила стільки сечі, що затопила не лише його місто, а і всю Азію. Він повідомив про це магів, тих, що тлумачать сновидіння, і коли вони розповіли йому докладно, що може статися, він дуже злякався. І пізніше, коли ця Мандана вже дійшла шлюбного віку, побоюючись того сновидіння, він не одружив її ні з ким із мідійців, із тих, що були за станом йому рівні, але віддав її заміж за перса на ім'я Камбіс(1), вважаючи, що той походив із доброї родини, був людиною гарної вдачі і стояв далеко нижче від якогось мідійця середнього стану.

108. На перший рік одруження Мандани з Камбісом Астіаг побачив ще один сон: йому здалося ніби з лона цієї його дочки виросла виноградна лоза і ця лоза своїм листям покрила всю Азію. Такий сон він побачив і розповів про нього товмачам сновидінь і послав у Персію за своєю дочкою, що незабаром мала народити дитину. Коли вона прибула, він тримав її під пильним доглядом, бо намірювався вбити дитину, що її вона мала народити. Це тому, що маги-товмачі сновидінь пояснили йому значення сновидіння, сказавши, що народжений його дочкою згодом стане царем замість нього. Саме цього побоювався Астіаг, і щойно народився Кір, він запросив до себе Гарпага, свого родича і людину, якій він найбільш довіряв серед усіх мідійців і головного управителя його власності, і сказав йому таке: "Гарпаге, справу, яку я тобі доручаю, не розглядай її, як щось неважливе, не обдури мене і не бери до уваги того, як інші на це дивляться, щоб тобі потім не постраждати. Візьми дитину, яку народила Мандана, віднеси її додому і вбий її там, а потім поховай її, як ти вважатимеш за потрібне".— Той відповів: "Царю мій! Ще ніколи до цього дня ти не помічав за мною нічого, що було б тобі не до вподоби, і я і в майбутньому намагатимусь не завинити перед тобою. Але, якщо справді тобі завгодно, щоб так воно сталося, як ти сказав, як на мене, то це, звичайно, мій обов'язок прислужитися тобі якнайліпше".

109. Такими словами відповів йому Гарпаг і, щойно йому передали дитину, одягнену, як одягають покійників, він, плачачи, пішов додому, і коли ввійшов туди, переказав своїй жінці все, що наказав зробити Астіаг. Тоді вона так сказала йому: — "Ну, а тепер, що ти гадаєш робити?" — Він відповів: — "Не те, що мені наказав зробити Астіаг, навіть, якщо він зовсім загубить свій розум і остаточно збожеволіє. Тепер, принаймні, я не виконаю його наказу і не стану його знаряддям, щоб учинити таке душоубство. Я маю досить підстав, щоб не вбивати дитину. Насамперед тому, що ця дитина належить і до мого роду, а крім того, тому що Астіаг старий і в нього нема дитини чоловічої статі. А якщо після його смерті царська влада перейде до його дочки, вбивцею її дитини, яким я міг би стати, на що я тоді можу наразитися, як не на неминучу небезпеку? Але, щоб я був у безпеці, треба цю дитину вбити, але треба

також, щоб її вбивцею став хтось інший із Астіагових людей, але не з моїх".

110. Так він сказав і негайно послав людину до когось із Астіагових чередників, що був йому знайомий і чередникував на пасовиськах придатних для Гарпагової мети, які були в горах із беліччю диких звірів. Чередника цього звали Мітрадат. Він жив разом із своїм товаришем, а ім'я жінки, яка з ним була, Спако. Так мідійською мовою, а в еллінській мові цьому імені відповідає Кіно, бо собаку мідійці називають спака. Передгір'я тих гір, де були пасовища цього чередника, якого я назвав, розташовано на північ від Агбатанів і в напрямі до Понту Евксіну. В цій частині Мідія ближче до країни саспейрів, дуже гориста, висока і поросла лісами, але інша частина Мідії рівнинна. Отже, коли прийшов чередник, якого Гарпаг запросив прийти якнайшвидше, він сказав йому таке: "Астіаг наказує тобі взяти це малюток і віднести його до найпустельнішого місця в горах і щоб воно там загинуло якнайскоріше. Він наказав також, щоб я сказав тобі, коли ти його не вб'єш і якось залишиш його живим, тебе спіткає найлютіша кара. Доглянути за тим, щоб малюток було туди підкинуто, він доручив мені".

111. Скоро почув це чередник, він узяв малюток і повернувся тим самим шляхом і прийшов до обори. І сталося так, що його жінка з дня на день мала народити і тоді, не знаю, чому так зробив бог, вона народила дитину, коли чередник був у місті. Обидва вони були дуже занепокоєні. Він хвилювався через пологи своєї жінки, а його жінка через те, що Гарпаг покликав її чоловіка, чого перед тим не бувало. А коли той повернувся і прийшов до неї, жінка, яка вже мала сумнів, чи побачить його, перша спитала його, заради чого Гарпаг його покликав із таким поспіхом. Він їй відповів: "Дружинонько моя! У місті, куди я пішов, я бачив і чув такі речі, що краще було б, якби я їх не бачив і не хотів був, щоб нічого такого не сталося в наших господарів, бо вся Гарпагова родина здригається від плачу, аж я розгубився, коли зайшов до них. І ось ледве я ввійшов, бачу якесь хлоп'ятко, що лежить там, труситься і кричить, а на ньому золоті прикраси і різноманітна білизна. А Гарпаг, ледве мене побачив, наказав мені негайно взяти хлоп'ятко і якнайшвидше піти і покласти його на горі там, де найбільше диких звірів(1). Астіаг, каже він, дає мені таке доручення і загрожує мені жорстокими карами, якщо я не виконаю того, що він наказав. Отже, я його взяв і оце приніс, гадаючи, що це дитина якогось слуги. Адже, як мені зрозуміти, чиє воно є насправді. Проте я не міг пояснити, що означають оці золоті прикраси і розкішне вбрання, що на ньому було, і крім того, що мають означати оті зойки, які чули мої вуха в Гарпаговому домі. Та ось раптом, що ти скажеш, на шляху я довідуся про всі подробиці від одного слуги, що випровадив мене за місто і передав мені немовлятку, а саме що це син Мандани, Астіагової дочки і Камбіса, Кірового сина, і що Астіаг наказує мені його вмертвити. А тепер ось воно!"

112. Так сказав чередник і тут-таки розповів дитину і показав їй. А вона, щойно побачила хлоп'ятко, таке високе на зріст, таке гарненьке, почала плакати і впала навколішки перед своїм чоловіком і благала його, щоб там не сталося, щоб він його не викидав. Проте, він казав їй, що не може інакше зробити, що незабаром прийдуть наглядачі від Гарпага перевірити, що він зробив і що він загине тоді найгіршою

смертю, коли не виконає наказу. Проте, переконавшись, що їй не сила вмовити свого чоловіка і що він правий, вона знову сказала йому так: "Оскільки я неспроможна вмовити тебе, щоб ти його не викидав, ось що слід тобі зробити, бо, як ти кажеш, треба, аби вони неодмінно побачили, що ти його викинув. Адже і я народила дитину, але вона мертва. Візьми її і викинь, а сина Астіагової дочки ми виховаємо, ніби він є нашим. В такий спосіб і тебе не викриють і ти не завдаш лиха нашим господарям і я буду спокійна, що не погано вигадала, бо і для мертвої дитини буде царський похорон, а та, що в нас залишиться, врятує своє життя".

113. Чередник вирішив, що дуже правильно каже його жінка, і, зважаючи тепер на те, що справа змінилася, негайно взявся за виконання. Дитину, яку він приніс, щоб її загубити, він передав своїй жінці, а свою, що була мертвою, він узяв і поклав у кошик разом із іншими речами, і прикрасив її всіма коштовностями іншої дитини. Отже, він узяв її і пішов із нею, і залишив її на найпустельнішому місці, на горі. Коли наступив третій день після того, як він поклав там дитину, він залишив біля неї для догляду одного пастуха, свого помічника і вирушив до міста. Прийшовши до Гарпага, він доповів йому, що готовий показати труп тієї дитини. Гарпаг послав туди найбільш надійних людей із своїх списоносців, з'ясував із їх допомогою, як стоїть справа, і поховав сина чередника. Отак відбувся похорон однієї дитини, а іншу, яка згодом одержала ім'я Кіра(1), взяла до себе чередникова жінка, почала виховувати її і дала їй якесь інше ім'я, не знаю яке, тільки не Кір.

114. Коли дитина досягла вже десятих років, сталося так, що вона була викрита. Вона гралася в тому селі, де були також інші діти пастухів, і вона гралася там із своїми однолітками на вулиці. І діти, граючись, обрали собі на царя того, кого, як я сказав, називали чередниковим сином. І він почав наказувати одним будувати будинки, іншим бути його списоносцями, ще одному бути царевим оком, а іншому дав почесну посаду приносити йому відомості. Так він розподілив між ними обов'язки. А одного з дітей, що з ним гралися, сина Артембара, видатної особи серед мідійців, через те, що той не виконав призначеного Кіром, він наказав іншим хлопцям тримати того за руки і за ноги. Хлопці послухалися, а Кір помотлошив його як слід дрючком. Той, щойно його відпустили, обурений і найбільше, мабуть, тим, що, принаймні, не заслужив цих побоїв, побіг до міста і поскаржився своєму батькові на те, що з ним зробив Кір. Звичайно, він не називав Кіра, бо цього імені тоді ще не існувало, але був лише син Астіагового чередника. І Артембар, розгніваний, прийшов до Астіага разом із своїм сином і розповів йому про те, чого той зазнав. "Царю мій,— він сказав йому,— ось яку образу вчинив нам твій раб, син чередника!" — І при цьому показав цареві хлопчикові плечі.

115. Астіаг, щойно почув про це і побачив синці на хлопчикових плечах, бажаючи через повагу до Артембара задовольнити його сина, послав, щоб покликали до нього чередника разом із його сином. Коли вони прийшли до нього, Астіаг пильно подивився на Кіра і сказав йому: "Що ж це, ти син отакого батька наважився поводитися з сином цієї людини, яка з найперших у моєму палаці, в такий негідний спосіб?".

Ось що відповів йому на це Кір: "Царю мій! Я мав право так поводитися з ним. Адже

діти мого села, а серед них був і оцей, граючись, обрали мене своїм царем, бо вважали мене за найбільш підходящим для цієї посади. Отже, всі інші хлопці виконували мої накази, але цей зовсім мене не слухав і не рахувався зі мною, отож він і заслужив такого покарання. Отже, після цього, якщо я за це маю бути покараний, так ось я тут у твоєму розпорядженні".

116. Коли це так промовляв хлопчик, в Астіага виникла підозра, що він пізнає його. Здавалося, що і риси його обличчя якось схожі на його власні риси, і ця його відповідь, що личить більше вільній людині, а не рабові, і, нарешті, час, коли дитину було кинуто на горі, збігався із теперішнім віком хлопчика. Так спершу він розгубився і деякий час не міг говорити. Перегодом він якось опритомнів і, бажаючи віддалити Артембара, щоб докладно допитати чередника, він сказав Артембарові: "Артембаре! Я все це влаштую так, щоб ні ти, ні твій син не мали на що скаржитися". Отже, він відпустив Артембара. Тоді слуги Астіага за його наказом відвели Кіра, а коли чередник залишився сам у його присутності, Астіаг запитав його, звідки він узяв цього хлопця і хто був той, який його йому передав. А чередник сказав йому, що це його власний син і та, що його народила, ще жива й перебуває в його домі. Проте Астіаг сказав йому, щоб той добре розміркував, якщо не хоче, аби його було поставлено на жорстокі тортури і, кажучи так, він подав знак своїм списоносцям, щоб вони схопили чередника. А той, коли його тягли на тортури, наважився нарешті і розкрив, як було насправді. З самого початку він докладно розповів всю правду і закінчив благанням, щоб Астіаг його помилував.

117. Астіаг, коли чередник розкрив йому всю правду, більше не приділяв йому жодної уваги, але розгніваний на Гарпага, наказав своїм списоносцям покликати його. І коли Гарпаг з'явився перед Астіагом, Астіаг спитав його: "Гарпаге! Чи ти мені не скажеш, якій смерті ти піддав дитину, що я її тобі передав, ту, яку народила моя дочка?" І Гарпаг, оскільки він побачив, що там стояв чередник, не пішов далі шляхом неправди, щоб його не катували на допитах, відповів: "Царю мій, коли я одержав дитину, я почав сушити свій мозок, міркуючи, як мені виконати твій наказ і щоб мені не бути винуватим перед тобою, і знову-таки не стати вбивцею і в очах твоєї дочки і в твоїх очах. Отже, ось що я зробив: я покликав оцього чередника і передав йому дитину, сказавши йому, що це ти наказав йому вбити її. І, бачиш, сказавши так, я не збрехав, бо ти дав мені такий наказ. Отже, я передав йому її з такою умовою: я наказав йому піти і покинути її десь на пустельній горі, і потім залишатися там поблизу і доглядати, як вона помре, і я загрожував йому всіляко, якщо він не виконає цього з усією докладністю. А коли він виконав усе, що я йому наказав, і дитина померла, я послав туди найбільш відданих мені євнухів і переконався в цьому завдяки їм, і я поховав її. Так воно сталося, царю мій, і такою смертю сконала дитина".

118. Гарпаг усе це правильно виклав, проте Астіаг, приховуючи гнів, який він мав проти нього за те, що сталося, спершу сам розповів Гарпагові, як він почув про цю справу від чередника, а згодом, коли він усе це переказав, наприкінці додав, що хлопець живий і добре вийшло так, як воно сталося(1): "Оскільки,— він продовжував,— мене страшенно мордувало те, що я зробив із цією дитиною, і було не менш тяжким,

що я став ненависним моїй дочці. Отже, повір мені, що так як доля все це обернула, воно добре закінчилося, а тепер пришли мені твого сина, щоб він затоваришував із цим новознайденим хлопцем, а потім (бо я маю намір принести жертву на подяку за врятування цього хлопця тим богам, яким це личить), зроби мені честь прийти, щоб ми разом побенкетували.

119. Коли це почув Гарпаг, він упав до ніг свого владаря і, повертаючись додому, вирішив, що це велике щастя, бо його помилка обернулася на добре і що це йому дуже пощастило бути запрошеним на бенкет. Ледве він повернувся додому, він із усією покvapливiстю відіслав свого єдиного сина віком приблизно тринадцятих років і наказав йому піти до Астіага і робити все, що Астіаг йому скаже. А сам він, не тямлячи себе з радощів, розповів своїй жінці, що з ним сталося. Астіаг, скоро до нього прийшов Гарпагів син, зарізав його, пошматував, частину м'яса посмажив, частину зварив, і підготував усе як слід для споживання. І коли наблизився час бенкетування і прибули всі запрошені гості, а також і Гарпаг, перед ними та перед Астіагом було поставлено столи з багатим частуванням із баранини, а Гарпагові подано м'ясо його сина, де були всі частини його тіла, крім голови, кінцівок ніг та рук(1). А кінцівки було покладено в кошик і добре прикрито. І щойно стало видно, що Гарпаг наситився, Астіаг запитав його, чи здалося Гарпагові смачним це м'ясо. І коли Астіаг відповів, що воно здалося йому дуже смачним, призначені для цього слуги принесли йому кошик, де були голова, руки та ноги його сина, поставили його біля Гарпага і запропонували йому відкрити кошик і взяти з нього, що він схоче. Гарпаг послухався, відкрив кошик і побачив те, що залишилося від його сина. Втім незважаючи на те, що він побачив, він зовсім не розхвилювався, але якось стримався. А Астіаг спитав його тоді, чи він зрозумів тепер, якої дичини м'ясо він з'їв. І той відповів, що він це розуміє, але йому все приємне, що робить його цар. Так він йому відповів і забрав усе, що там із тіла залишилося і пішов додому. Я гадаю, що він все це зібравши, мав намір поховати тлін.

120. Так Астіаг покарав Гарпага, а сам почав міркувати, що йому робити з Кіром. Він покликав до себе магів, які розтлумачили йому сновидіння в той спосіб, що я про нього згадав. Коли вони прийшли, Астіаг знову запитав їх, як вони йому розтлумачили сон(1). Вони дали йому таку саму відповідь, як і перед тим, кажучи, що коли дитина вижила і не померла, то долею визначено, щоб вона стала царем. На це він відповів їм такими словами: "Цей хлопець існує, він живий, а коли він перебував на селі, то сільські хлопці обрали його на царя. І він поводився, як справжній цар: призначав собі і списоносців, і воротарів, і вісників, усе він упорядкував. Отже, а "тепер, як ви гадаєте, що все це має означати?" На це маги сказали: "Якщо дитина жива і стала царем, хоч ніхто і не мав такого наміру, тоді тобі нема чого непокоїтися, все буде гаразд, бо вдруге вона вже не царюватиме. Іноді буває так, що і оракули, це ми знаємо, пророкують про незначні події і щодо сновидінь, дуже часто вони мають не варті уваги наслідки". Астіаг відповів їм: "І сам я, магове, остаточно згоден із вашою думкою, бо якщо хлопець уже одного разу мав титул царя і в цей спосіб сон здійснився, то мені вже не треба побоюватися, що він мені завдасть шкоди. Проте саме тепер добре розміркуйте і дайте

мені пораду, що мені треба зробити для забезпечення влади моєї родини і щоб вам було добре". На це йому сказали маги: "О царю, і для самих нас дуже корисно, щоб зберіглася твоя царська влада, бо інакше, якщо влада перейде до цього хлопця, а він є персом, ми, будучи мідійцями, станемо чужинцями і, як такі, підданцями персів і вони не рахуватимуться з нами. А якщо ти і надалі будеш царем, оскільки ти наш земляк, і ми будемо причетні до влади і матимемо від тебе всяку шанобу. Отже ми за всяку ціну маємо дбати і за тебе, і за твою царську владу. А тепер, коли б ми вбачали якусь небезпеку, ми неодмінно сказали б тобі про це. Отож тепер, коли твій сон правильно розтлумачено і він виявився незначним, і ми спокійні, і тобі радимо бути таким. Що ж до цього хлопця, то відішли його подалі, щоб ти його не бачив, до Персії, до його батьків".

121. Астіаг дуже зрадив, почувши ці слова, і, покликавши Кіра, сказав йому: "Дитино моя! Я поставився до тебе дуже погано через той облудний сон, що я його бачив, але твоя добра доля схотіла, щоб ти залишився живий. Тепер-таки вируждайся з богом у путь до Персії, а я пошлю за тобою людей, аби вони тебе супроводили. І скоро ти туди прибудеш, ти знайдеш там своїх батька і матір, але не таких, як той чередник Мітрадат та його жінка".

122. Так сказав Астіаг і відіслав від себе Кіра. Коли той повернувся до Камбісового дому, його прийняли батьки, а коли довідалися, що він є їхнім сином, то радощам не було кінця, адже вони знали, ніби він помер, щойно народившись. Вони почали його розпитувати, як же він урятувався. Кір їм розповів про це і сказав, що й сам був у цілковитій омані до тих пір, доки подорожуючи, довідався, як воно було насправді. Отже, перед тим він вважав, що є сином якогось Астіагового чередника, але, вирушивши в дорогу, довідався від своїх супутників про всю істину. До цього додав, що його виховала чередникова жінка і, розповідаючи, вихваляв її. Ім'я Кіно(1) не сходило з його вуст. Батьки засвоїли це ім'я, а перси повірили, що ця дитина врятувалася через втручання божества. Вони поширили чутку, ніби тоді, коли Кіра було покинуто, його вигодувала одна сука. Від цього і поширився такий переказ.

123. Коли Кір став дорослим чоловіком, він перевершував однолітків своєю мужністю і був найулюбленішим серед народу. Тоді Гарпаг почав надсилати йому дари і прагнув досягти його прихильності, бо хотів помститися Астіагові. Він бачив, що він сам, приватна особа, не спромігся б помститися Астіагові, проте бачачи, що Кір виріс і прославився, постарався зробити його своїм спільником, зважаючи на те, що обидва вони постраждали від Астіага. Ще перед тим йому пощастило досягти такого: оскільки Астіаг повадився з мідійцями суворо, Гарпаг потай почав спілкуватися з найзнатнішими мідійцями й умовляти їх, що їм треба обрати на владаря Кіра і позбавити влади Астіага. Це йому пощастило, і все вже було підготовлено, коли Гарпаг захотів переказати про свої наміри Кірові, який все ще перебував у Персії, і в Гарпага не було жодного способу зробити це, бо всі шляхи охоронялися, і тоді він удався до таких хитрощів: роздобув зайця, розпоров йому черево, не висмикнувши жодної волосинки з його шкіри, але залишив його, яким той був живим, а потім поклав йому в

череву листа, в якому, написав те, що замислив. Зашивши зайцеві череву, він дав тенета одному з найбільш надійних своїх слуг, ніби той був мисливцем, і послав його до персів, давши йому усний наказ передати зайця Кірові й сказати йому, щоб він власноручно розпоров зайця і щоб при цьому не було нікого стороннього.

124. Так усе воно і було зроблено, і Кір узяв зайця і розпоров його череву, знайшов там лист і прочитав його. А в листі було ось що: "Сине Камбіса, напевне тебе обороняють боги, бо інакше тобі так не щастило б, отже, пометися на Астіагові, твоєму вбивці, бо як би залежало від його волі, ти був би мертвий, але ти живеш, дякуючи втручанню богів, а також і моєму. Все це, я гадаю, ти вже давно знаєш і про себе самого, як воно було, і про те, що мені вчинив Астіаг за те, що я тебе не вмертвив, але передав чередникові. Отже, ти, якщо мене послухаєш, можеш стати царем усієї цієї країни, якою володіє Астіаг. Отже, постарайся тепер підняти персів на повстання, збери військо і вирушай проти мідійців. І чи мене призначить стратегом Астіаг, чи когось іншого із знатних мідійців виступити проти тебе, все одно, це буде те, що ти хочеш. Бо вони будуть першими, які утечуть від нього і перейдуть на твій бік і намагатимуться скинути Астіага. Отже, май на увазі, що тут уже все підготовано, роби, що я тобі кажу і роби це швидше".

125. Коли Кір одержав таке повідомлення, почав міркувати, як він зможе підняти персів на повстання і, обмірковуючи це, вирішив, що найкращий спосіб буде той, про який я розповім, і це саме і зробив. Він написав листа, в якому виклав усе, що замислив, потім покликав персів на збори і, розкривши листа, прочитав, що там було написано, ніби Астіаг призначив його стратегом персів(1). "А тепер,— додав він,— шановні перси, я оголошую вам, щоб ви з'явилися до мене і хай кожний із вас має при собі серп". Таке зробив він їм оголошення. Всі перси поділяються на багато племен, і деякі з них зібрав Кір, і підняв їх на повстання проти мідійців. Від цих залежать усі інші перси, і ось які вони були: пасаргади (2), марафії та масті. З цих найзнатніше плем'я пасаргадів. До них серед інших родів належав і рід ахеменідів, із якого походять царі Персиди(3). Інші племена персів такі: пантіалаї, дерусіаї, германії. Всі вони землероби, а ще інші — кочовики, тобто даї, марди, дропіки та сагартії.

126. Коли всі вони прибули із знаряддям, як він їм звелів, тоді Кір (був там один край Персії, весь зарослий колючими рослинами розміром від вісімнадцятьох до двадцятьох стадій в усіх напрямках) і наказав їм очистити цей край від колючок за один день. Коли перси це закінчили, як Кір їм наказав, він подруге звелів їм прибути назавтра, помившись в лазні. Тим часом він зібрав усі стада кіз, овець і биків свого батька, зарізав їх і приготував, щоб почастувати перське військо, додавши до цього вина та все найкраще із страв, що ще існує. Коли на другий день прийшли перси, він запросив їх сісти на луці і влаштував для них бенкет. Щойно вони закінчили бенкетувати, Кір їх спитав, що вони воліють краще: те, що в них було вчора, чи те, що в них є сьогодні. Вони відповіли на це, що різниця між цими двома можливостями надто велика, бо вчора все для них було поганим, а сьогодні все є чудовим. Одержавши таку відповідь, Кір почав пояснювати їм, як стоїть справа й сказав: "Шановні перси! Ось яке

ваше становище: якщо хочете мене послухатись, у вас буде все це і ще десять тисяч різних приємних для вас речей, і вас ніхто не буде примушувати виконувати якусь рабську роботу. Проте, якщо ви не схочете, то ви будете змушені виконувати без кінця роботи, подібні до вчорашньої. Отже, тепер то добро, що я вам його бажаю, завоюйте собі свободу. Я сам вірю, що я народився для того, щоб із божєю допомогою виконати цю справу. Я вважаю, що ви люди не гірші від мідійців у всіх інших стосунках, і зокрема, щодо військової справи. Отже, якщо так тепер насправді стоять справи, виступайте якнайшвидше проти Астіага.

127. Перси, які вже давно потерпали від панування над ними мідійців, тепер, коли в них був свій проводар, із радістю виступили на війну за свободу. Астіаг із свого боку, довідавшись про те, що Кір послав до нього вісника, запросив його до себе. Проте Кір наказав вісникові повернутися і сказати, що він прийде до Астіага швидше, ніж той хотів би. Скоро Астіаг, почувши таку відповідь, озброїв усіх мідійців і призначив їхнім стратегом Гарпага, нібито бог позбавив його розуму і він забув про те, що зробив йому. Коли вирудилися в похід мідійці і зав'язалася битва з персами, одні, яких було не багато і які ще не знали про змову, почали битися, але інші перейшли на бік персів, і більшість з них удали з себе боягузів і повтікали(1).

128. Мідійське військо ганебно розбіглося. Астіаг ледве довідався про це, сказав, загрожуючи Кірові: "Ну, і незважаючи на все це, для Кіра, принаймні, воно не обернеться на добре". Сказавши це, він схопив і посадив на кіл усіх магів-тлумачів сновидінь, які вмовили його залишити на волі Кіра, а потім озброїв мідійців, що залишилися в місті, молодих і старих. Із ними він виступив, почав битву проти персів, зазнав поразки, сам Астіаг потрапив у полон і втратив мідійців, з якими пішов у битву.

129. Коли Астіага було взято в полон, прийшов до нього Гарпаг, устав перед ним, зрадів і почав знущатися з нього. Він звернувся до нього з промовами, що ранили Астіагове серце і, між іншим спитав, згадуючи про те частування, коли Астіаг підніс йому синове м'ясо, як той себе відчуває тепер у рабстві після царювання. Той обернувся до нього, подивився і спитав, чи успіх Кіра він вважає своєю справою. Гарпаг відповів йому, оскільки він написав Кірові, то своїм успіхом той зобов'язаний йому. Тоді Астіаг своєю відповіддю хотів йому довести, що той є найнетямущіша і найнесправедливіша людина на світі. Найнетямущіша, бо в нього була можливість самому стати царем, якщо справді теперішнє становище є наслідком його діяльності, а він передав владу іншому, а найнесправедливіша, бо через ту учту він поневолив мідійців, але вже, якщо, справді, не могло бути інакше, тоді варто було б передати царську владу комусь іншому замість нього, Астіага, то справедливіше було б передати цю високу посаду, якомусь мідійцю, а не персові. Отже, тепер мідійці, що були зовсім не повідомлені під час бенкету, замість господарів стали поневоленими, а перси, що перед тим були поневоленими мідійцями, тепер стали господарями.

130. Астіаг був царем тридцять п'ять років і в такий спосіб позбувся влади, а мідійці підкорилися персам через його жорстокість. Вони володіли Азією по цей бік ріки Галія впродовж ста двадцяти восьми років, якщо відняти той час, коли в ній владарювали

скіфи. Проте, пізніше, з бігом часу вони пошкодували, що так із ними сталося і повстали проти персів(1) за часів Дарія, але наслідком їхнього повстання була поразка в битві і вони знову були поневолені. За царювання Астіага, перси під проводом Кіра повстали проти мідійців і відтоді стали владарями Азії. Що ж до Астіага, то Кір зовсім його не непокоїв, але тримав його при собі, поки той не помер. Оце все про народження і виховання Кіра. Так він став царем і згодом поневолив Креза, який перший виступив із війною проти нього, як я вже розповів перед тим. Кір, підкоривши його, став владарем усієї Азії.

131. Перси, як я знаю, мають такі звичаї. Вони, звичайно, не роблять статуй богів і не будують храмів і жертовників. Навіть більше того: вони вважають дурними тих, які все це роблять, бо, як я уявляю собі, вони не вірять, як елліни, що боги мають образи людей. Вони мають звичай підійматися на найбільш високі гори і там приносити жертви Зевсові, — а Зевсом вони називають увесь небозвід(1). Вони приносять жертви сонцеві, місяцеві, землі, вогню, воді та вітрам. Лише цим із усіх бргів вони приносять жертви з давніх давен. Згодом від ассірійців і від арабів вони навчилися приносити жертви також Афродіті Уранії(2). Ассірійці цю Афродіту називають Мілітта (3), араби — Алілат, а перси — Мітра (4).

132. Жертви, що їх приносять перси богам, про яких я згадав, відбуваються в такий спосіб. Вони не роблять жертовників, не запалюють вогню, коли йдеться про приношення жертв. Не влаштовують вони узливань, не грають на флейтах, не прикрашають жертовних тварин вінками, не сиплять ячмінь. Той, хто хоче принести жертву тому чи іншому богові, веде жертовну тварину на якесь чисте місце і звертається до бога, маючи на своїй тіарі вінок, переважно з мирти. А тому, хто приносить жертву, не дозволяється просити божого благословенства лише для себе, але йому слід молитися за щастя для всіх персів і їхнього царя, бо і його мають на увазі серед усіх інших. Згодом жертводавець розрізує на дрібні шматки тіло жертви і варить м'ясо, розстелює під ним зеленощі, найбільш ніжні, переважно конюшину, а на неї кладе все м'ясо. А коли він усе це влаштує, якийсь маг(1), що при цьому присутній, співає священний гімн, в якому йдеться про походження світу та богів. Цей гімн вони називають приспівом, без мага їм не дозволяється приносити жертви. Після цього жертводавець очікує деякий час, а потім забирає м'ясо, відходить і робить із ним усе, що хоче.

133. З усіх днів року вони за звичаєм найбільш святкують дні народження кожного з них. У цей день вони вважають доречним ставити на стіл усяких страв більше, ніж в будь який інший день. Тоді ті, що багатіші, подають до столу цілого бика, коня, верблюда, осла і всякі печива, а ті, що бідніші — м'ясо всілякої дрібної худоби. Основних страв вони їдять мало, але закусок — дуже багато і не подають їх усі разом. Саме через це перси кажуть, що коли елліни їдять, то зупиняються, ще будучи голодними, а це тому, що після обіду їм не подають нічого смачного, а як би їм подавали, то вони не зупинялися б. Перси мають велику прихильність до вина. їм не дозволяється в присутності будь-кого ні блювати, ні випускати сечу. Таких звичаїв вони

додержуються. Крім того, вони ще мають звичай обговорювати найважливіші справи напідпитку, і те, що вони ухвалили за найкраще під час обговорення, наступного дня, коли вони протверезяться, їм про це нагадує господар того дому, де вони пиячили і сперечалися. І коли вони, будучи тверезими ухвалюють це, то і виконують рішення, а коли не ухвалюють, то відмовляються від нього. А по всіх питаннях, які вони обговорюють у тверезому стані, вони згодом приймають рішення в п'яному стані.

134. Коли вони зустрічаються на вулиці, можна зрозуміти, чи ті, що зустрілися, належать до однакового суспільного стану, з огляду на те, як вони вітають один одного. Якщо вони рівні, то вони цілують один одного в уста на знак вітання. Але якщо один із них нижчий за станом від іншого, то вони цілуються в щоки. А якщо один із них за своїм походженням далеко нижчий від іншого, то він падає на коліна і цілує ноги іншого. Серед усіх людей, крім самих себе, вони шанують народи, які мешкають найближче до їхньої країни, а після них тих, що мешкають трохи далі, а взагалі їхнє ставлення до народів залежить від того, як далеко вони живуть від їхньої країни. Тих, що живуть дуже далеко від їхньої країни, вони найменш за всіх шанують, бо самих себе вони вважають за найкращих із людей і що достоїнності людей залежать від відстані, про що я згадував. Отже, ті, що мешкають найдалше від них, мають бути найгіршими. За мідійського панування народи їхньої держави владарювали один над одним. Мідійцям належала найвища влада взагалі над усіма і над найближчими сусідами, а ті владарювали над своїми сусідами, і так до останніх, що йшли за ними(1). За таким розподілом перси віддають свою шану іншим народам, бо їхній народ поступово розвивався і помалу поширив свою владу і правління (2).

135. Найчастіше за всіх інших перси переймають іноземні звичаї. Так, наприклад, вони одягаються, як мідійці, бо вони вирішили, що мідійські вбрання гарніші за їхній одяг, а на війні вони надягають єгипетські обладунки. Вони охоче засвоюють усякі приємні розваги, про які вони довідуються. Так від еллінів вони навчилися кохання до хлопчаків. Кожний із них одружується з кількома законними жінками, але, крім того, вони купують собі ще багато наложниць.

136. Достоїнність чоловіка(1) для них залежить, крім того, як він поводить себе на війні, від того, скільки в нього народилося синів. І тому, в кого їх найбільше, цар щороку посилає подарунки, бо вони гадають, що чим більше дітей, тим вони сильніші. Своїх синів від п'яти і до двадцяти років вони навчають трьох речей, аби вони вміли їздити верхи, стріляти з луків і казати правду. Проте, перш ніж дитина досягне п'ятирічного віку, її не показують батькові, але вона живе серед жінок. І так вони роблять ось чому: якщо дитина вмирає в ранньому віці, щоб її смерть не заподіяла батькові горя.

137. Цей звичай я вважаю правильним, як ще інший, а саме: цар не має права за єдину провину засуджувати когось на смерть, а також ніхто інший із персів не може за єдину провину накласти на когось із своїх домашніх непоправну кару, перш ніж не здасть собі справи в тому, чи вчинок обвинуваченого перевищує його заслуги, і лише тоді може обрушити на нього свій гнів. Перси запевняють, що в них ніхто ще ніколи не

вбивав своїх батька чи мати, а якщо такі злочини траплялися до цього часу, то, як показує ретельне дослідження, в такому разі йшлося про усиновлених або підкидьків, або про байстрюків, бо вони твердять, і в цьому вони праві, що неймовірно, аби справжній син міг убити свого власного батька.

138. Все, що їм забороняється робити, про це їм не дозволяється навіть говорити. А найганебнішою справою в них вважається казати неправду, а після цього позичати гроші і це з різних причин, але переважно через те, що той, хто заборгував, найчастіше може брехати. Хто з громадян хворіє на проказу або має білу хворобу, тому забороняється заходити до міста і спілкуватися з іншими персами. Вони кажуть, що якийсь прогріх перед сонцем викликає ці хвороби. І кожного іноземця, якого вразила така хвороба, вони виганяють із країни, а багато хто з персів переслідують із цього ж приводу білих голубів(1). У біжучу воду (2) вони не плюють і не випускають сечі, не миють у ній своїх рук і нікому не дозволяють цього робити, бо вони дуже шанують біжучі води.

139. І ще інше існує в них, на що самі вони не звертають уваги, але мені це помітне. Їхні власні імена за своїм значенням пов'язані з тілесними прикметами і величию їх носія, всі вони закінчуються однією і тією ж літерою, що її дорійці називають сан, а іонійці — сигма(1). Цією літерою закінчуються, якщо добре дослідити, всі імена персів — не так, що одні закінчуються, а інші — ні, але всі імена без винятку *.

140. Це я маю сказати про їхні звичаї і це я виклав докладно. Проте щодо наступного, то тут буде мова про таємні справи і я не маю тут цілковитої певності. Тут ітиметься про покійника. Отже, коли якийсь перс умирає, то його не ховають, поки його тіло не розшарпує хижий птах або собака. Щодо магів, я, справді, знаю це, що вони так роблять, бо це відбувається привселюдно. В усякому разі, перси покривають тіло померлого шаром воску, а потім ховають його в землі(1). Маги значно відрізняються" від усіх інших людей, зокрема від єгипетських жерців, адже ці жерці, крім тих тварин, яких вони приносять у жертву, не вбивають жодну живу істоту, вони вважають це за свій релігійний обов'язок. Навпаки, маги власноручно вбивають усілякі живі істоти, крім собаки та людини (2). Вони навіть змагаються між собою, вбиваючи мурашок та змій та інших істот, що на землі і в повітрі. Ну, щодо цього їхнього звичаю, хай він у них залишається, як його було встановлено спочатку, а я знову повернуся до того, про що в мене йшлося попереду.

141. Іонійці та еолійці щойно лідійців було підкорено персами, послали своїх посланців у Сарди до Кіра з проханням, щоб вони залишалися його підданцями за таких самих умов, як це було під час Кре(1)-за. А Кір, вислухавши їхні пропозиції, розповів їм таку байку(1): "Один флейтист,— сказав він,— побачивши рибу у морі, почав грати на флейті, гадаючи, ніби вони вийдуть на берег, але скоро його сподівання не здійснилися, він узяв сіті, спіймав багато риби і витяг на берег. Побачивши, як вони там борсаються, він сказав риbam: "Зараз ви не перестаете, як я кажу, танцювати, а тоді, коли я грав на флейті, ви не схотіли вийти на берег, танцюючи". Кір розповів цю байку іонійцям і еолійцям через те, як я сказав, що перед тим, коли він послав вісників

до іонійців, запрошуючи їх повстати проти Креза, вони не послухалися його, а тоді, коли все вже закінчилося, вони готові підкоритися Кірові. А він, звичайно, розгніваний на них, дав їм таку відповідь. А щодо іонійців, скоро їм принесли цю відповідь у їхні міста і вони її зрозуміли, кожне місто в них почало зміцнювати себе мурами(2). Всі вони зібралися в Паніонії за винятком мілетян (3), бо лише з ними Кір склав угоду за тих самих умов, що з ними склав Лідієць. Всі інші домовилися між собою послати вісників до Спарти, щоб запросити спартанців подати їм допомогу.

142. Отже, ці іонійці(1), до яких належить і Паніоній, побудували свої міста під найпрекраснішим небом і в найкращих кліматичних умовах світу з тих, що нам відомі. Бо ні на півночі від Іонії місцевостей не можна порівняти з нею, ні на півдні від неї, ні на сході, ні на заході, оскільки перші згадані страждають від холоду та вільгості, другі — від спеки та засухи. Іонійці не мають єдиної спільної мови, але розмовляють чотирьма перекрученими говірками (2). Мілет — це перше серед їхніх міст на півдні, після нього Міунт і Пріена. Це ті міста, що розташовані в Карії, і там розмовляють однією і тією ж говіркою, а наступні розташовані в Лідії: Ефес, Колофон, Лебед, Теос, Клазомени, Фокайя. Ці міста щодо їхньої говірки зовсім відрізняються від названих вище, але між собою можуть порозумітися. Залишається ще назвати три іонійських міста, з яких два містяться на островах — Самос і Хіос, а третє побудовано на суходолі — це Ерітри (3). Хіосьці та ерітрейці розмовляють однаковою говіркою, але в самосьців своя особлива говірка. Отакі існують чотири різновиди мови.

143. Із цих іонійців, як я сказав, мілетяни не наражалися на небезпеку, бо склали договір, а тим, що були острів'янами не було чого лякатися, оскільки ні фінікійці не були ще підданцями персів, ні самі перси не були ще мореплавцями. Іонійці Азії відокремилися від усіх інших іонійців, і для цього була не якась інша причина, але ось така: на той час, коли весь еллінський народ був ще слабим, іонійське плем'я(1) було напевне найслабшим і навіть згадувати про нього було не варто, бо, крім Афін, не було в них іншого вартого уваги міста. Отже, інші іонійці, і в їхньому числі афіняни, уникали цієї назви, не хотіли називатися іонійцями, так навіть і тепер. Якщо я не помиляюся, більшість із них соромляться цієї назви. Навпаки, дванадцять іонійських міст пишаються цією назвою і спорудили собі святилище окремо від інших, яке вони називали Паніоній, і прийняли рішення, щоб ніхто інший із іонійців у цій справі не брав участі (але ніхто інший і не просив про це, за винятком мешканців Смірни).

144. Так само і дорійці з країни, яка тепер називається Пентаполіс, а перед тим називалася Гексаполіс, послідовно не приймають нікого з сусідніх дорійців до Тріопійського(1) святилища, і навіть не лише це: вони заборонили брати участь тим із своїх громадян, які порушили закони святилища. В змаганнях на честь Тріопійського Аполлона переможці одержували в нагороду бронзовий триніжник і ці переможці мали обов'язок не виносити його з святилища, але присвячувати його там-таки богам. Якось один із Галікарнасса, на ім'я Агасікл (2), перемігши в змаганні, зневажив закон і взяв із собою додому триніжник і повісив його на стіну. З цього приводу п'ять інших міст Лінд, Іаліс, Камейр, Кос і Кнід відмовили в участі шостому місту — Галікарнасові. На його

мешканців вони наклали таку кару.

145. Я маю думку, що іонійці склали союз дванадцятьох міст і не захотіли прийняти до нього більш нікого з такого приводу. На той час, коли вони ще мешкали на Пелопоннесі, їхнє плем'я складалося з дванадцятьох частин, так, як тепер в ахейців, котрі вигнали іонійців(1), і країна яких поділена на дванадцять частин: Пеллена, перша після Сікіона, потім Айгейра і Айги, де є Кратій (2), річка, що ніколи не пересихає і від якої одержала ім'я річка в Італії, Бура та Геліка, куди втікли іонійці, переможені ахейцями, Айгій, Ріпи, Патри, Фари і Олен, де є велика ріка Пейр, Діма і Трітайя, а ці є єдиними містами серед них, яких побудовано всередині країни.

146. Такі тепер дванадцять частин ахейських земель, а колись вони певне належали іонійцям. Із цього самого приводу іонійці обмежилися — дванадцятьма містами. Певне, сказати, ніби вони більше іонійці, ніж інші іонійці, або ніби вони благороднішого походження за інших іонійців, це була б велика дурниця, бо значна їхня частина — абанти(1) з Евбеї, що не мають нічого спільного з іонійцями, навіть і саму назву. Крім того, вони змішалися з мініями (2) з Орхомена, з кадмеями та дріопами, також фокейцями, що покинули своє рідне місто, також із молоссами та пелас-гами з Аркадії, з дорійцями з Епідавра та з багатьма іншими племенами змішалися вони. Крім того, ті з них, що пішли з афінського пританея (3) і вважають себе за найблагородніших серед іонійців, не взяли з собою жінок, виїжджаючи для заснування колоній, і одружилися з карійськими жінками, повбивавши їхніх батьків. Із приводу того вбивства ці жінки ухвалили між собою і запрягалися, що дотримуватимуть цієї присяги і перекажуть це своїм дочкам, що вони не їстимуть разом із своїми чоловіками і не називатимуть своїх чоловіків їхніми іменами (4) і все це через те, що ті повбивали їхніх батьків, чоловіків та дітей і після цих убивств одружилися з ними. Таке було в Мілеті.

147. На своїх царів іонійці Азії обрали одні лікійців, що походять від Главка, сина Гіпполоха, інші кавконів із Пілоса, нащадків Кодра, сина Меланта, а ще інші — з обох цих племен(1). Але, якщо вони найбільш за всіх інших іонійців мають прихильність до своєї назви, нехай вони будуть такими, коли так цього хочуть, чистокровними іонійцями. Отже, справді, іонійці — це всі ті, які походять із Афін і святкують свято Апатурій (2). А його святкують усі, крім ефесців і колофонців. Оці є єдиними з іонійців, що не святкують Апатурій, нібито з приводу якогось убивства.

148. Паніоній — це святе місце на горі Мікале, на її північному схилі, яке іонійці спільно вибрали для Геліконського Посейдона. Гора Мікале — це мис суходолу в тому місці, де віє зефір від Самосу. Там збираються іонійці з своїх міст і святкують свято, що вони називали його Паніоніями(1). Це властиве не лише іонійським святам, але без винятків усім еллінським святам, назви яких закінчуються однією і тією літерою, як і імена персів.

149. Це все іонійські міста, а тепер я назву еолійські: Кіма, яку називають Фріконійською, Леріси, Неон Тейхос, Темнос, Кілла, Нотій, Айгейрусса, Пітана, Айгаї, Міріна і Грінейя. Всі вони давні міста еолійців, числом одинадцять, бо одне з них —

Смірну, відібрали в них іонійці. Отже, і їх було дванадцять, тих, що розташовані на материку. Ці еолійці заснували свої колонії в країні більш родючій, ніж Іонія, але щодо клімату, то вона поступається перед Іонією.

150. Ось як еолійці втратили Смірну(1). В Колофоні відбулося заворушення, його було приборкано і повстанцям, яких було вигнано, смірней-ці дали притулок. Перегодом колофонські втікачі використали такий випадок, коли смірнейці святкували свято на честь Діоніса поза мурами міста, вони позамикали брами фортеці і так захопили місто. На допомогу смірнейцям поспішили всі еолійці, і це закінчилося порозумінням, щоб іонійці видали їм усі їхні рухомі речі, а еолійці за це відмовляться від Смірни. Так зробили смірнейці, а потім інші одинадцять міст розподілили їх між собою і зробили смірнейців своїми громадянами.

151. Отже, такі є на материку міста еолійців, не беручи до уваги ті, що на їді(1), бо вони окремі. Що ж до їхніх островів, то п'ять міст є на Лесбосі (бо шосте — Арісбу, побудовану на Лесбосі, спустошили метім-нейці, незважаючи на те що її мешканці були з того ж племені). На Тенеді є ще одне місто і на так званих Ста Островах (2) — також одне. Отже, лесбосцям і тенедійцям, як іонійцям, що мешкали на островах, нема чого було боятися. Проте інші міста спільно вирішили зв'язати свою долю з іонійцями, яким би шляхом ті не пішли.

152. Скоро прибули до Спарти посланці іонійців і еолійців (бо, звичайно, вони мали поспішати), вони обрали на промовця, як представника всіх їх, посланця Фокеї на ім'я Пітерм. На ньому був пурпурний одяг, щоб привернути увагу і щоб на збори прийшло якнайбільше спартанців. Він виступив перед ними і виголосив довгу промову, в якій просив їх допомогти іонійцям. Але лакедемонці не схотіли уважно його слухати і вирішили не подавати допомоги іонійцям. Ті, звичайно, пішли, а лакедемонці, хоч їх відіслали, незважаючи на це, послали своїх людей на п'ятдесятивесельному кораблі(1), як я роблю висновок, щоб ті зблизька розвідали, в якому становищі перебувають там Кір і іонійці. Щойно прибули ці люди до Фокеї, вони послали одного з них, найздатнішого на ім'я Лакрін, переказати Кірові доручення лакедемонців, щоб він не завдавав шкоди жодному еллінському містові, бо вони не поставляться до цього байдуже.

153. Оце переказав вісник, а Кір, як кажуть, запитав еллінів, що були там із ним, хто такі ці лакедемонці, скільки їх і чому вони скеровують йому це звернення. Коли його повідомили, кажуть, то він дав таку відповідь вісникові спартанців: "Я досі ніколи не боявся людей, які мають у своєму місті певне місце, де вони збираються і своїми клятвами обдурюють один одного. Вони одного дня, якщо я буду здоровий, не матимуть приводу базікати про страждання іонійців, але про свої власні". Такою промовою Кір кинув виклик усім еллінам, бо вони влаштували в себе майдани і займаються там купівлею та продажем. У персів нема таких майданів і вони не знають, що це таке еллінська агора(1). Після цього правителем Сардів він призначив перса Табала, а Крезові скарби і скарби інших лідійців він доручив лідійцеві Пактію перевезти до Агбатанів, і той вирушив із ними туди, а на іонійців він спершу не звернув уваги. І це

тому, що тоді були заворушення у Вавілоні, у бак-трійців, у саків і в єгиптян. Саме проти них він мав намір вирушити в похід, а проти іонійців послати одного з своїх стратегів.

154. Коли Кір виїхав із Сардів, Пактій підбурих лідійців до повстання проти Табала і Кіра. Він вирушив до узбережжя і, маючи в своєму розпорядженні всі скарби, вивезені з Сардів, почав наймати найманців і постарався вмовити мешканців узбережжя взяти участь разом із ним у поході. Потім він вирушив проти Сардів і обложив Табала, який зайняв оборону на акрополі.

155. Під час свого походу Кір довідався про ці події і сказав Крезові: "Крезе, коли все це закінчиться, що відбувається зі мною: здається, що лідійці не перестануть завдавати мені прикрості і самі не заспокоють-ся. Я гадаю, чи не краще було б мені зробити їх рабами? Я думаю, принаймні, чи не зробив я таке, як той, що вбиває батька, а дітей його залишає жити?(1) Отак і я, того, що був більший від батька для лідійців, тебе я взяв у полон і тримаю при собі, а місто передав самим лідійцям, а тепер дивуюся, чому вони повстали проти мене". Отже, так він казав те, що думав, а Крез злякався, чи не знищить Кір остаточно Сарди, і відповів йому: "О царю! Те, що ти сказав є правильним, але ти не допускай, щоб тобою остаточно опанував гнів і щоб ти в гніві не зруйнував стародавнє місто, яке не має провини перед тобою ні за те, що сталося перед цим, ні за те, що відбувається тепер, бо за те, що сталося тоді, завинив я і ось тепер я розплачуюся за все це. Що ж до того, що відбувається тепер, то в цьому винуватий Пактій, якому ти доручив правління в Сардах, його ти і покарай. Проте, лідійцям ти пробач, а щоб вони не повставали і щоб ти нічого не побоювався з їхнього боку, ти накажи їм ось що, і в наказі заборони їм мати при собі військову зброю, накажи їм також носити під гіматіями хітони, а на ноги взувати котурни. Примусь їх за наказом навчати їхніх дітей грати на кіфарі та на інших струнних інструментах і хай вони займаються дрібною торгівлею. І незабаром ти побачиш, о царю, що вони замість чоловіків стануть жінками. В такий спосіб тобі нема чого буде боятися, що вони піднімуть повстання".

156. Отже, Крез запропонував йому ці заходи, бо вважав, що краще Це буде для лідійців, ніж їм стати рабами і бути проданими. По-перше, він знав, якщо він не запропонує йому важливого заходу, то йому не пощастить переконати його скасувати своє рішення. По-друге, він боявся, що лідійці колись там у майбутньому, коли тепер уникнуть небезпеки, повстануть проти персів і нарешті загинуть. Кір зрадів, почувши таку пропозицію, стримав свій гнів і відповів Крезові, що послухається його. Потім він покликав до себе одного мідійця, Мазара, і наказав йому оголосити лідійцям те, що запропонував Крез, а крім того, що всіх інших, які з лідійцями вирушили в похід проти Сардів, Кір продасть у неволю, і, нарешті, що самого Пактія він хоч як би там було, приведе живим до себе.

157. Отже, такі накази дав Кір, перебуваючи на шляху і подорожуючи до країни персів. А Пактій, ледве довідався, що наближується військо, що його послано проти нього, злякався і якнайшвидше втік до Кіми. А мідієць Мазар підійшов до Сардів із

частиною Кірового війська, незважаючи на всі події, і, знайшовши, що Пактія і його спільників нема в Сардах, змусив лідійців виконати накази Кіра і через ці накази лідійці зовсім змінили спосіб свого життя. Потім Мазар послав вісників до Кіми і наказав їм видати Пактія. Але кімейці вирішили звернутися в цій справі до бога в Бранхіди * і попросити в нього поради, бо в тому місці існувало з давніх часів святилище і звідти мали звичай іонійці та еолійці одержувати оракули. Це місце розташовано в області Мілета за його портом Панормом.

158. Отже, кімейці послали своїх людей до Бранхидів спитати, що вони мають робити з Пактієм, щоб це було приємне богам. Коли вони це спитали, їм було дано оракул видати Пактія персам. Щойно їм було принесено таку відповідь, кімейці зібралися видати його. Проте, якщо більшість із них були готові це зробити, один із них, знатний громадянин Арістодік, син Геракліда, який не йняв віри цьому оракулові і підозрював, що посланці не сказали правди(1), переконав кімейців не робити так, поки не повернуться інші посланці, одним із яких був сам Арістодік, щоб вони вдруге запитали щодо Пактія.

159. Арістодік, прибувши до Бранхидів, від імені всіх кімейців так спитав бога: "О владарю! Прийшов до нас із проханням захистити його лідієць Пактій, щоб уникнути жорстокої смерті, якою йому загрожують перси. Вони тепер наполягають на тому, щоб кімейці видали його їм. Хоч ми і дуже боїмося персів, ми ще досі не наважилися видати їм благальника, поки ми не довідемося остаточно від тебе, що саме нам слід робити з огляду на ці дві можливості". Таке запитання він поставив богам, але той знову дав йому такий оракул і запропонував їм видати Пактія персам. Після цієї відповіді Арістодік склав такий план, і ось що він зробив: він обійшов навколо храм і повиколупував гнізда горобців та всяких інших птахів, що повлаштовували свої гнізда в храмі. Але коли він так робив, як то кажуть, із глибини храму почувся голос, що казав Арістодікові: "Гей ти! Безсоромний чоловіче! Як ти насмілюєшся робити таке: ти вигоняєш із мого храму моїх благальників!"(1) Але Арістодік, кажуть, зовсім не здивувавшись, відповів голосові: "О Владарю! Ти сам так захищаєш твоїх благальників, а кімейцям наказуєш видати благальника!" Але, кажуть, що бог знову відповів йому: "Так! Я наказую, щоб ви всі швидше загинули і не приходили ще раз до святилища з запитанням, чи треба вам видавати благальників!"

160. Коли принесли їм таку відповідь і почули її кімейці, їм, звичайно, не хотілося ні видати благальника, ні загинути, ні тримати його в себе і бути обложеними, вони вислали його з свого міста до Мітіле-ни. Мітіленці, оскільки Мазар послав їм попередження видати Пактія, готові були це зробити, як би їм було за це дана якась грошова винагорода, байдуже яка саме, бо тут я не можу точно визначити кількість, а це тому, що переговорам кінця не було. Кімейці, ледве довідалися, що мітіленці ведуть такі переговори, послали свій корабель на Лесбос, забрали звідти Пактія і перевезли його на Хіос. Там хіосці силоміць витягли його з храму покровительки міста Афін і видали його. За те, що вони його видали, вони одержали у винагороду область Атарнея(1), а ця Атарнейська область розташована в Місії супроти Лесбоса. Отже,

перси одержали, кінець кінцем, Пактія і добре охороняли його, бажаючи передати його Кірові. І ось настав час, і тривав він досить довго, коли ніхто з мешканців Хіоса, приносячи жертву комусь із богів, не використовував при цьому ячменю з області цього Атарнея, не випікав священних пирогів із зерна цієї області і взагалі всі плоди цієї області не використовувалися під час священнодійств.

161. Отже, хіосці видали персам Пактія, а Мазар виступив проти тих, які разом із Пактієм обложили Табала, і насамперед продав у неволю мешканців Прієни, потім зробив наїзди на всю рівнину Меандра і спустошив її, таке саме зробив він і в Магнесії(1). Безпосередньо після цього він захворів і помер.

162. Щойно він помер, прибув із Горішньої Азії на його місце як стратег Гарпаг із мідійського племені. Це був той самий, якого цар Астіаг почастивав тією жахливою стравою, той, що допоміг Кірові досягти царської влади. Цей Гарпаг, призначений тоді на стратега Кіром, скоро прибув до Іонії, почав здобувати міста з допомогою насипів. Спершу він змушував мешканців замикатися в фортецях, а потім насипав перед мурами насипи і йшов на приступ(1). Першим містом Іонії, на яке він напав, була Фокея.

163. Фокейці(1) були першими серед еллінів, які розпочали далекі морські подорожі, і це вони проторували шлях до Адріатичного моря, до Тірсенії, Іберії і Тартесса(2). А подорожували вони не на округлих кораблях (3), а на п'ятдесятивесельних. Коли вони прибули до Тартесса, то вони прихилили до себе царя тартессійців, ім'я якого було Аргантоній, а царював він у Тартессі протягом восьмидесяти років, а всього він прожив сто двадцять років. Ось цієї людини вони привернули до себе любов, уже не знаю, як це було, настільки, що спочатку він їм запропонував покинути Іонію і оселитися в якій завгодно частині його країни, де б їм хотілося. Проте, згодом, коли йому не пощастило вмовити фокейців і він довідався від них, як страшенно збільшилася сила Мідійця, він дав їм грошей, щоб вони оточили своє місто мурами. І дав він їм, не шкодуючи, бо, по-перше, окружність мурів мала довжину багатьох стадій, а, по-друге, всі мури склалися з добре припасованих великих каменів.

164. Отже, в такий спосіб було завершено будівництво мурів Фокеї. Тим часом Гарпаг прийшов туди з військом і почав облогу. Посилаючись на якісь оракули, він запропонував фокейцям, щоб вони зруйнували лише одну оборонну башту в мурах(1) і присвятили б богові лише один будинок і цього буде для нього досить. Але фокейці, які неволю вважали за щось нестерпне, відповіли йому, що спершу хочуть обміркувати протягом одного дня, а потім дадуть йому відповідь. А тим часом, коли вони обговорюватимуть своє становище, вони попросили його, щоб він віддалив з-під мурів свої війська. Гарпаг сказав їм, ще добре знає, що вони збираються робити і, незважаючи на це, дозволив їм обміркувати справу. Отже, коли Гарпаг віддалив свої війська з-під мурів, фокейці спустили на море свої п'ятдесятивесельні кораблі, посадили на них своїх дітей, своїх жінок і поклали на них усе своє рухоме майно, також і статуї богів із храмів і всі пожертви, за винятком речей із бронзи і каменю і творів живопису, але все інше вони поклали туди, зішли і самі на кораблі і попливли до

Хіоса. Фокея збезлюділа і її зайняли перси.

165. Фокейці попросили хіосців, щоб ті продали їм так звані Ойнуські(1) острови, але хіосці не схотіли продати їх, побоюючись, як би вони не стали торговельною базою і через це буде обмежено торгівлю їхнього острова. З цієї причини фокейці вирушили на Кірн (2).

166. Коли вони прибули на Кірн, то протягом п'яти років вони жили там разом із тубільцями і побудували храми. І оскільки вони робили набіги і грабували селища всіх сусідніх народів(1), тірсени і карфагенці, домовившись між собою, як це було природньо, пішли війною проти них, маючи кожні шістдесят військових кораблів. Фокейці, з свого боку, оснастили також шістдесят кораблів і попливли назустріч їм в так званому Сардинському морі. Відбулася морська битва, в якій фокейці перемогли, але їх перемога була схожа на кадмейську (2), бо сорок із їхніх кораблів загинуло, а двадцять, що врятувалися, були в жалюгідному стані, оскільки їхні носові тарани було відбито. Вони відпливли до Алалії. Там вони посадили своїх жінок і дітей на корабель і навантажили на нього все своє майно, скільки могло туди вміститися, покинули Кірн і попливли до Регія (3).

167. Щодо моряків із затонулих кораблів, то карфагеняни і тірсени(1) розподілили їх між собою. Агіллейці(2) забрали собі найбільшу їхню частину, вивели їх із міста і покаменували. Проте переогодом усякі живі істоти, все одно, чи худоба, чи вьючаки, чи люди, які проходили тим місцем, де було покаменовано і поховано фокейців, ставали спотвореними, покаліченими та паралізованими. І агіллейці послали до Дельфів, бажаючи спокутувати свої гріхи. А Піфія наказала їм робити те, що агіллейці і досі роблять: вони приносять рясні жертви душам убитих і на їхню честь улаштовують гімнастичні та кінні змагання. Отже, ці фокейці так закінчили своє життя, а ті з них, що вирушили до Регія, маючи його за свою базу, здобули одне місто Ойнотрії(3), яке тепер називається Гіела (4). Вони залюднили його, бо якась людина з Посейдонії(5) сказала їм, ніби Піфія, коли в своєму оракулі говорила про Кірна, мала на увазі, що їм треба побудувати храм Кірнові, який був героєм і мав оселю на острові. Така була доля іонійської Фокеї.

168. Щось подібне до фокейців звідали і теосці. Отже, коли заволодів їхньою фортецею Гарпаг з допомогою насипу, всі вони посідали на кораблі і негайно відпливли до Фракії, і там заснували місто Абдери, але це місто до них побудував Тімесій із Клазоменів, проте він недовго там перебував, бо його вигнали звідти фракійці, а тепер, як героя, його шанують теосці, що мешкають в Абдерах.

169. Оці єдині з іонійців не захотіли перебувати в неволі і переселилися з своїх рідних міст, а інші іонійці, крім мілетян, уперто воювали проти Гарпага, як ті, що переселилися, і, обороняючи свої рідні міста, виявилися хоробрими людьми. Проте їх було переможено, їхні міста здобуто і всі вони залишилися там і виконували накази своїх владарів. А щодо мілетян, як я вже згадував вище, вони склали угоду із самим Кіром і їх ніхто не турбував. Так воно сталося, що вже вдруге Іонію було поневолено. Скоро Гарпаг підкорив іонійців на материку, іонійці, що мешкали на островах,

перелякалися і через це підкорилися Кірові.

170. Незважаючи на всі нещастя, що їх спіткали, іонійці не перестали збиратися в Паніонії і, як я чув, що кажуть, Біант із Прієни дав їм свою раду, дуже корисну для них, бо, коли б вони її прийняли, то могли б жити щасливі і краще від інших еллінів. Отже, він запропонував їм, щоб іонійці створили спільний флот, підняли якір і відпливли на Сардо(1), побудували там місто, спільне для всіх іонійців. І так вони уникнули б неволі, а згодом, якщо вони житимуть на найбільшому з островів і иануватимуть над тамтешніми людьми, то досягнуть щасливого життя. А якщо вони залишаться в Іонії, додав він, він не вірить, що вони побачать колись свободу. Така була рада Біанта з Прієни, і він запропонував її після поневолення Іонії. Чудовою була і інша рада, запропонована одним мілетцем Фалесом (2), ще до поневолення Іонії. Родом він був із Фінікії. Він порадив іонійцям мати спільну раду, і щоб вона була в Теосі (бо Теос, казав він, є центром Іонії), а інші міста хай продовжують існувати, як і до того, але щодо правління, то вони вважатимуться демами.

171. Отакі були запропоновані іонійцям поради. А Гарпаг, тим часом, поневоливши Іонію, вирушив в похід на Карію, Кавнію та Лікію, маючи в своєму війську іонійців і еолійців. Серед згаданих народів карійці прийшли на материк із островів, бо за давніх часів вони були підданцями Міноса і називалися лелегами і мешкали на островах, не виплачуючи ніяких податків, як я міг установити з давніх переказів, а лише щоразу, коли Мінос вимагав від них податків, вони зобов'язані були давати веслярів для його кораблів. І оскільки Мінос мав під своєю владою багато земель, а також мав успіхи на війні, через це і карійський народ порівняно з усіма іншими народами був на той час найелавніший далеко більше, ніж будь-який інший. Вони зробили три винаходи, які в них запозичили і використали елліни. Отже карійці винайшли, в який спосіб прикріплювати до шоломів прикрашальний гребінь і оздоблювати Щити розпізнавальними знаками, також вони перші зробили на внутрішній стороні щитів поперечні металеві держаків, тоді як перед тим, усі, хто мав щити без держаків, користувалися шкіряними ремінцями, що їх обкручували навколо шиї та лівого плеча. Згодом, коли минуло багато Років, дорійці та іонійці вигнали карійців із островів і так вони опинилися на материку. Отже, щодо карійців, то так про них кажуть крітяни. Проте, самі вони, принаймні, не погоджуються з ними, але вважають себе автохтонами на материку і наполягають на тому, що завжди вони так називалися, як називаються і тепер. На доказ цього вони посилаються на існування давнього святилища Карійського Зевса в Міласах, що до нього мають доступ місійці та лідійці, бо оці, кажуть вони, є родичі карійців і до цього додають, що Лід і Міс були братами Кара. Отже, вони, звичайно, мають доступ, але ті, які належать до іншого племені, навіть коли вони запозичили мову і розмовляють такою самою мовою, як і карійці, не мають доступу до храму.

172. Кавнійці, на мою думку, є також автохтони, хоч самі вони твердять, ніби походять із Кріту. Що ж до мови, то вони засвоїли карійсь-ку мову, або карійці засвоїли їхню мову (тут я не можу сказати з певністю), але звичаї вони мають зовсім відмінні від

інших людей і від карійців. Ось, наприклад, вони вважають для себе цілком пристойним збиратися всім разом і випивати, чоловікам і жінкам, і дітям, по групах однакового віку людей, пов'язаних між собою дружбою. Спершу вони будували храми чужоземних богів, згодом, змінивши думку, вирішили шанувати лише богів своїх батьків. Усі вони озброєні, від юнаків до стариків. Колись вони дійшли до кордонів Калінда(1), вдаряючи повітря своїми списами і кажучи при цьому, нібито вони проганяють чужих богів.

173. Отакі в них звичаї. Що ж до лікійців, то вони ведуть свій початок із Криту (бо на Криті за давніх часів мешкали самі варвари). Але на Криті засперечалися за владу сини Європи Сарпедон і Мінос, і коли в суперечці переміг Мінос, він прогнав і Сарпедона і його прибічників, а вони, скоро їх вигнали, переселилися в Азію, в Міліаду, бо країна, де тепер мешкають лікійці, за давнини називалася Міліадою, а її мешканці — мілії, називалися тоді солімами. Адже доки їхнім царем був Сарпедон, вони називалися іменем, що вони його принесли з своєї батьківщини, і так і тепер ще називають лікійців їхні сусіди, а саме — термілами. Проте, коли з Афін прибув до термів і до Сарпедона Лік, син Пандіона, якого так само вигнав його брат Егей, тоді вже від імені Лік вони з бігом часу почали називатися лікійцями. Звичаї вони мають почасти критські, а почасти карійські. Є в них, проте, один своєрідний звичай, несхожий із звичаями жодного іншого народу, а саме: своє ім'я вони пов'язують не з іменем батька, а з іменем матері. І якщо хтось запитає когось із них, хто він, той пошлеться на матірчин родовід і перелічить свій рід за висхідною лінією, ідучи від матері до бабки. І коли повноправна жінка житиме з невільниким, то їхніх дітей уважають за нащадків порядної родини, проте, коли якийсь громадянин, хоча б він був знатним, матиме за жінку іноземну наложницю, то їхні діти не матимуть до себе жодної поваги.

174. Отже, карійців поневолив Гарпаг і вони не виявили ніякої мужності, ні самі карійці, ні елліни, що мешкають в їхній країні. А мешкають там також інші елліни, лакедемонські пересельці, кнідійці. Їхня країна простягається в морі, і це та частина суходолу, що називається Тріопій(1). Вона починається від півострова Бібасса(2) і вся ця країна кнідійців, крім незначної частини, омивається морем (бо її північну частину обмежує Керамейська затока, а південну частину омиває море островів Сіми і Родосу). Отже, саму цю найвужчу частину, що має завдовжки п'ять стадій, почали були перекопувати кнідійці, коли Гарпаг займався підкоренням Іонії, маючи на увазі зробити свою країну островом. І, справді, вся їхня країна розташована по цей бік півострова, бо там, де закінчується область кнідійців біля материка, там є перешийок, що його вони почали перекопувати. Цю справу кнідійці робили з великим завзяттям, але через те, що каміння понаносило багато ран в різних частинах тіла тим, які копали, і зокрема шкодило очам, вони вирішили, що це від бога, і послали людей до Дельфів спитати, з чим пов'язане це лихо. А Піфія, як кажуть самі кнідійці, дала їм такий оракул у формі ямбічного триметру:

"Навіщо ви копаєте цю вузину,

Як Зевс схотів, зробив би край ваш островом" (3).

Після цього оракула кнідійці припинили перекопування і, коли проти них виступив

Гарпаг, піддалися йому без бою.

175. За Галікарнассом усередині материка мешкають педасійці. Щоразу, коли їм самим чи їхнім сусідам загрожувало якесь лихо, у жриці Афіни виростала довга борода. Тричі в них траплялося таке. Лише вони з усіх мешканців Карії протягом деякого часу чинили опір Гарпагові і завдали йому труднощів, закріпившись на одній горі під назвою Ліда.

176. Нарешті, педасійців було вигнано з фортеці, а лікійці, коли Гарпаг із військом напав на них на рівнині Ксанту(1), вийшли проти нього .і в битві, нечисленні проти численних, виявилися хоробрими людьми, але все ж таки були переможені і обложені в місті. Тоді вони зібрали на акрополі своїх жінок і дітей і все своє майно і своїх слуг, а потім підпалили, щоб усе згоріло на акрополі, що там було. Щойно вони це зробили, вони заприсягалися один перед одним битися до кінця і зробили вилазку і так у битві загинули всі ксантії. Але сучасні лікійці, які твердять, ніби вони є ксантії, більшість, за винятком восьмидесяти родин, це новоприбулі з інших країв. А ті вісімдесят родин на той час, коли згоріло місто, не були в ньому і так урятувалися. Ось у такий спосіб Гарпаг здобув Ксант і майже так здобув він і Кавн, бо кавнійці повелися так, як лікійці.

177. Поки Гарпаг завойовував Долішню Азію, , це саме робив Кір у Верхній Азії, підкорюючи всі тамтешні народи без усяких винятків. Більшість із його завоювань я залишаю осторонь, а розповім лише про ті, де він наштотхнувся на найбільші труднощі, і тому вони найбільш заслуговують, щоб про них розповісти.

178. Коли Кір підкорив своїй владі всі материкові краї(1), він напав на ассірійців. В Ассирії(2), звичайно, існують також інші великі міста, але найславнозвісніше і найбільш укріплене серед них після руйнації Ніна (3), де перебуває царева влада, це був Вавилон. Тут у загальних рисах подається його опис. Він розташований на великій рівнині і за своєю формою чотирикутний, і кожна сторона чотирикутника завдовжки в сто двадцять і сто стадій. Отже, загальна довжина його мурів чотириста вісімдесят стадій (4). Така величина міста Вавилон, і, наскільки нам відомо, жодне місто на світі не має такого прекрасного розпланування. Насамперед навколо його оточує рівчак, глибокий і широкий, наповнений водою далі його оточують мури, завширшки в п'ятдесят царських ліктів , а заввишки в двісті ліктів. Царський лікоть більше від звичайного ліктя на три пальці.

179. Тепер треба, щоб я, крім того, пояснив, для чого було використано землю, вириту з рівчака, і в який спосіб було побудовано мури. Викопували рівчак і водночас з землі, яку викидали з нього, робили цеглу, а коли в них була достатня кількість цегли, вони обпалювали її в печах(1). Потім замість глини вони використовували гарячий асфальт і так будували. Через кожні тридцять рядів цегли вони закладали очеретяне плетиво і перед усім будували закраїни рівчака, а згодом у такий самий спосіб будували мури. По краях мурів вони будували одноповерхові будиночки , один навпроти іншого, залишаючи між ними простір так, щоб там могла проїхати чотириконна колесниця. В мурах по всій їхній довжині було сто брам, всі вони мідяні і верхні та нижні їхні одвірки також мідяні. Є ще там одне інше місто на відстані восьми днів

шляху від Вавилону. Воно називається Іс. Там є не дуже велика річка і вона називається так само Іс. Вона вливає свої води до ріки Євфрату. Отже, ця річка Іс разом із водою з своїх джерел приносить багато грудок асфальту, і з них добували асфальт для мурів Вавилону.

180. Ось у такий спосіб будувалися мури Вавилону(1). Місто поділяється на дві частини, бо посередині його перетинає ріка Євфрат, так вона називається. Вона витікає з країни вірменів. Вона велика і глибока і навальна, вливається вона в Червоне море. Отже, обидві половини навколишнього муру, згинаючись, доходять до ріки. Звідси вздовж обох берегів тягнуться мури з обпаленої цегли. Саме місто, в якому багато триповерхових і чотириповерхових будинків, а вулиці, які перетинають його, прямі, а інші поперечні скеровані до ріки (2). На кінці кожної вулиці, що тягнеться вздовж берегів ріки, в цегельних мурах є стільки маленьких ворітець, скільки і вулиць. Вони також мідяні і виходять на береги ріки.

181. Отже, цей мур є панцирем міста, а в ньому є ще інший мур, але вужчий за попередній. В кожній із двох частин міста існувала якась центральна укріплена споруда. В одній, де був великий і оточений муром сад, стояв царський палац. В іншій був храм вавилонського Зевса — Бела(1) з мідяними брамами. Він існував ще за моїх років і був чотирикутним, а кожна з його сторін мала дві стадії. Всередині храмової округи було побудовано вежу завдовжки в одну стадію і завширшки так само. Над цією вежею височить ще одна, над нею — інша, а всіх їх вісім веж. Сходження на них побудовано із східної сторони і йде гвинтоподібно навколо всіх веж. Деся на середині сходження існує площадка з сидіннями для відпочинку, де сидять і відпочивають ті, що сходять. На останній вежі існує великий храм. Усередині храму стоїть велике ліжко з витонченими ніжками, а біля нього золотий стіл. Проте в тому місці нема жодної статуї. Ніколи там не ночує ніхто з людей, крім однієї єдиної місцевої жінки, яку з усіх інших обирає собі бог, як кажуть халдеї, які є його жерцями.

182. Ці самі халдеї кажуть, але я не вірю тому, що вони говорять, ніби сам бог часто сходить у храм і відпочиває на ліжку. Таке саме відбувається і в єгипетських Фівах, за словами єгиптян (бо і там у храмі Фіванського Зевса спить якась жінка, що, як вони кажуть, ніколи не спілкується з чоловіками). Таке саме і в лікійських Патарах(1), де пророчиця бога, коли вона буває черговою, бо, ви знаєте, в тому місці не існує постійного святилища, але коли пророчиця чергує, тоді вона, звичайно, проводить ніч із богом усередині храму.

183. У вавилонському святилищі існує ще інший нижній храм, а в ньому є велика золота статуя Зевса, що сидить(1), а біля неї поставлено великий золотий стіл, а і п'єдестал і трон статуї також золоті. Як казали халдеї, її зроблено з восьмидесяти талантів золота. Поза храмом існує ще золотий жертовник. Є ще інший великий жертовник, на якому приносять у жертву лише тварин дійшого віку, бо на золотому жертовнику дозволяється приносити в жертву лише тварин молочного віку. На більшому жертовнику халдеї щороку, коли справляють свято на честь цього бога, спалюють іще тисячу талантів духмяної смоли. В цій храмовій окрузі за часів Кіра

існувала ще одна статуя з щирого золота заввишки в дванадцять ліктів (3). Я не бачив цієї статуї, але пишу на основі того, що розповідають халдеї. Цю статую запримітив Дарій, Гістаспів син, але не наважився забрати її, але Ксеркс, Даріїв син, забрав її, а жерця, який не дозволяв пересунути статую, він наказав убити. Отже, цей храм має такі скарби, але, крім того, в ньому існує ще багато пожертв приватних осіб.

184. Звичайно, в цьому Вавілоні багато було різних царів, і про них я розповім в історії ассірійців, і вони прикрасили і мури і храми, але серед цих царів були також дві жінки. Та, що царювала першою, жила за п'ять поколінь перед другою, а ім'я її було Семіраміда(1). Вона спорудила на рівнині насипи, такі, що на них варто було подивитися. Проте ріка розлилася по рівнині і вкрила її як море.

185. Інша, що стала царицею після цієї, мала ім'я Нітокріда(1). Вона була ще мудрішою за першу і, по-перше, залишила після себе пам'ятники, які я ще опишу, а по-друге, оскільки вона бачила, що мідійці, ставши сильними, не думають заспокоїтися і вже оволоділи іншими містами, і серед них навіть Ніном, вона застосувала проти них свої заходи (2), по змозі якнайліпше. Насамперед, вона змінила течію Євфрату, який перед тим протікав по прямій лінії і перетинав місто по середині, вище від нього. Прокопавши канали, вона зробила його таким покрученим, що, уявіть собі, в своїй течії він тричі проходить одним і тим самим селом Ассирії. Це село, яким протікає Євфрат, називається Ардерікка. І тепер ті, хто прибувають із нашого моря (3) до Вавілона, пропливають тричі тим самим селом за три дні. Отже, таке діло вона наказала зробити і з обох боків ріки рівнобіжно звеліла зробити насипи, дивовижні як своєю шириною, так і своєю висотою. На значній відстані вище від Вавилона, вона наказала викопати поблизу від ріки котлован для озера, такої глибини, щоб він наповнився водою і такої ширини, щоб його окружність складала чотириста двадцять стадій. Землю, викопану з Цього котловане, було використано, щоб насипати її рівнобіжно на берегах ріки. А коли було закінчено з цією справою, вона наказала привезти каміння і побудувати навколо водоймища облицювання. Обидві ці справи, а саме те, що ріка в своїй течії стала покрученою і навколишня місцевість перетворилася на болото, вона викопала з метою уповільнити течію ріки, яка мала ominати стільки закрутів, і щоб корабель, що прямував до Вавилона, не просто прибував до нього, а змушений був тричі опливати навколо озера. Ці роботи виконувалися в тій частині її країни, де були найближчі доступи до неї з Мідії. Це все було зроблено, щоб ускладнити мідійцям (6), які часто відвідували країну в торговельних справах, довідуватися, що в ній відбувається.

186. Внаслідок цих копальних робіт вона створила лінію оборони, а крім того, вони приносили ще іншу користь. Оскільки місто було поділено на дві частини, бо ріка протікала по середині його, за царювання попередніх царів, коли хтось із них хотів перейти з однієї половини на іншу, йому треба було перепливати на човні, а це, на мою думку, було незручно. Проте вона і це взяла до уваги. На той час, коли було викопано котлован, щоб він став озером, поряд із виконанням цієї справи, вона зробила ще одну споруду, а саме таку: вона наказала виламати великі кам'яні брила і, коли вони вже були готові і було зроблено водоймище, всю воду з ріки вона відвела до нього і тоді,

коли водоймище наповнилося водою, старе річище пересохло. Тоді вона наказала ще побудувати з обпаленої цегли в той спосіб, у який було побудовано мури, також і закраїни ріки, що протікала всередині міста, і крім того, спуски від малих воріт до ріки. По-друге, приблизно по середині міста, із тих виламаних кам'яних брил, вона почала будувати міст, скріпивши каміння залізом і свинцем. На ньому вдень вона наказала покласти чотирикутні деревини, що по них вавілоняни проходили через ріку, а вночі ці деревини забирали(1) з такого приводу: щоб уночі не ходили туди і сюди і нічого не викрадали один в одного. Коли котлован до країв наповнився водою з ріки і утворилося озеро, і спорудження моста було закінчено, тоді вона відвела воду ріки Євфрату з озера і повернула її до старого річища. В такий спосіб і водоймище стало болотом, для чого його і було створено, і міст був готовий для мешканців міста.

187. 1. Ця цариця вигадала також і такий жарт(1), а саме: на верху однієї з центральних міських брам вона наказала спорудити гробницю, нібито для неї самої, дуже високо понад брамою, і наказала вирізьбити напис такого змісту на гробниці: "Якщо хтось із царів Вавилона, що царюватимуть після мене, потребуватиме гроші, хай відкриє мою гробницю і візьме, скільки схоче грошей. Проте, якщо в нього не буде кінцевої потреби, з іншої причини, хай не відкриває, бо це не обернеться йому на добро". Ця гробниця залишалася недоторканою до того часу, коли царська влада не перейшла до Дарія. Дарія дратувала думка, чому не використовувати цю браму, де поставлено було гробницю і в ній були скарби, і сам напис запрошував узяти їх, і чому б не забрати їх. Він не проїжджав через цю браму, бо там над його головою лежав мрець. Він наказав, щоб відкрили гробницю, але в ній не знайшли жодних скарбів, але лише мерця і напис: "Як би ти не був жадливим до грошей, і не був таким користолюбним, ти не відкривав би гробниць мерців". Отже, була така цариця.

188. Нарешті, Кір вирушився в похід із військом проти сина цієї жінки, якого звали, як і його батька, Лабінет(1), і проти держави ассирій-Ців . Коли вирушає в похід великий цар... він буває добре забезпечений

продовольством і забійною худобою з своєї країни. Насамперед він везе з собою воду з річки Хоасп (3), що тече поблизу від Сусів. Лише з неї цар п'є воду і не з якої іншої річки. Цю воду з Хоаспу кип'ятять і перевозять її в численних срібних посудинах на чотириколесних возах, запряжених мулами, і вони їдуть за царем, куди б він не поїхав.

189. Кір, вирушивши до Вавилона, прибув на береги річки Гінд(1), що її джерела є в Матієнських горах, і вона перетинає країну дарданців і вливається в іншу ріку, в Тігр, а він протікає біля міста Опія і вливається в Червоне море. Отже, коли Кір хотів був переправитися через цю річку Гінд, яка має броди, один із його священних білих коней (2) не вагаючись зайшов у річку і спробував її перейти, річка його поглинула в своїх водах і він загинув. Тоді Кір дуже розгнівався на цю річку, яка так його образила, і пригрозив їй, що зробить її такою кволою, що в подальшому її легко переходитимуть навіть жінки, не замовчивши колін. І після такої погрози він припинив похід на Вавилон і поділив своє військо на дві частини і так поділене він порозставляв його

шерегами і, розтягнувши кодоли на обох берегах, намітив річища ста восьмидесяти каналів(3) у різних напрямках. Потім, вишикувавши військо, наказав копати. І оскільки цією роботою була зайнята сила людей, її було закінчено. Проте ціле літо вони займалися цим копанням, як він їм наказав.

190. І коли Кір так покарав річку Гінд, розділивши її на триста шістдесят каналів, і вже настала друга весна, лише тоді він вирядився проти Вавилону. Вавилоняни озброєні чекали на нього. А коли він підійшов до міста, вавилоняни вступили з ним у бій і, будучи переможеними, замкнулися в своєму місті. І оскільки вони добре знали вже заздалегідь, що Кір не заспокоїться, але, навпаки, вони бачили, як він нападав поспіль на всі народи, вони спершу завезли до міста продовольство на багато років. Тоді їх зовсім не непокоїла облога(1), між тим Кір опинився в скрутному становищі, бо вже минуло чимало часу, а облога не посувалася наперед.

191. Нарешті, чи це йому хтось інший дав пораду, чи він сам зрозумів, що треба було зробити, і ось що він зробив. Він поставив більшу частину свого війська на тому боці, де ріка входить до міста, а з іншого боку, де ріка виходить із міста, поставив іншу частину і дав наказ війську, коли вони побачать, що ріка стає прохідною, заходити з того боку до міста. Отже, порозставивши своє військо і давши такий наказ, він сам із нестройовою частиною війська відступив. А коли Кір підійшов до озера, він зробив саме те, що колись зробила цариця з рікою і озером. Так через один канал він упустив ріку в озеро, яке до того було болотом, і тоді річкові води поступово знизилися і через це старе річище стало прохідним. І коли це сталося, як я сказав, перси, що були для цього поставлені, ідучи річищем ріки Євфрату, вода якого поступово знижилася так, що доходила приблизно людині до колін, цим шляхом почали входити до Вавилону(1). Якби вавилоняни заздалегідь довідалися про те, Що сталося за наказом Кіра, або своєчасно вгледіли його дії, то, звичайно, не лише не дозволили б персам пройти до міста, але б остаточно винищили їх. Вони замкнули б усі ворітця, які виходили на ріку, самі зійшли б на цегляний мур, що простягався вздовж берегів ріки, і знищили б персів, які опинилися б тоді немов у пастці. Проте тепер перси з'явилися так, що на них не чекали. А оскільки місто мало великі розміри, як розповідають місцеві люди, поки було здобуто квартали, що були на самому краю міста, вавилоняни, які мешкали в центральних кварталах, ще не довідалися про те, що їх місто вже здобуто (бо сталося так, що в них був святковий день), на той час, кажуть, вони танцювали і бенкетували, поки, нарешті, не довідалися про своє нещастя. І так Вавилон тоді вперше було здобуто.

192. Багатство вавилонян, яким воно є, може виявитися із різних інших речей. Вся країна, підлегла владі великого царя, поділена для обслуговування самого царя і його війська на певні ділянки, крім того; збираються і звичайні податки. З дванадцятих місяців року чотири місяці утримує царя сама Вавилонія, а інші вісім місяців — інші країни Азії. Отже, в такий спосіб Ассирія за кількістю своїх багатств складає третину всієї Азії. Правління цією країною, яку перси називають сатрапією(1), є більш прибутковим, ніж всі інші намісництва. Так, Трітантайхм, Артабазів син, якому цар

віддав цю країну, щороку одержував повну артабу срібла. Артаба(2) — це перська міра, більша аттічного медимну на три аттічних хойніки. Що ж до коней, то крім бойових, у нього було для власного вжитку вісімсот огирів і шістнадцять тисяч кобилиць. Кожен огир запліднював двадцять кобилиць. Індійських собак (3) він утримував таку безліч, що чотири великі села на рівнині, вільні від інших податків, повинні були приставляти харчі для цих собак. Отакі були прибутки сатрапа Вавилонії.

193. В країні ассірійців буває мало дощів, і ці невеликі дощі достатні для живлення коріння пшениці. Проте з допомогою зрошення річковою водою досягають посіви і так доспіває колосся. Але це не так відбувається, як у Єгипті, де сама ріка виходить із берегів на ниви, але вавило-няни поливають посіви ручним способом і водочерпалками. Це тому, що вся Вавилонія, як і Єгипет, перерізана каналами, а найбільший канал можна переїхати на поромі, він орієнтований на ту частину неба, де сонце сходить узимку(1) і, починаючись від Євфрату, закінчується в іншій ріці, в Тігрі, на березі якої побудовано місто Нін. Ця країна порівняно з усіма іншими, що їх ми знаємо, далеко перевищує їх щодо вирощування злаків. Бо усякі інші дерева не ростуть там і не вирощуються — ні смоківниці, ні виноград, ні маслини. Проте щодо вирощування злакових рослин ця країна настільки родюча, що звичайний урожай буває там двохсоткратний, але коли вирощування буває особливо успішним, то навіть і трьохсоткратний. В цій країні листя пшениці і ячменю часто розростаються до ширини чотирьох пальців. Щодо бадилля проса і кунжута, то воно досягає такої висоти, що ці рослини стають майже деревами, хоч і я добре це знаю, але більше не згадуватиму про це, бо я певний того, що ті, хто не відвідав Вавилонію, зовсім не повірять і тому, що я розповів про плоди. Оливкової олії вони зовсім не вживають, але роблять олію з кунжута. По всій країні в них понасадже-но фінікові пальми і більшість з них плодючі, з них добувають поживу: вино і мед. Вони старанно доглядають за цими деревами, як за смоківницями, і зокрема за плодами цих пальм, що їх елліни називають чоловічими (2). Вони підвішують їх до пальм, на яких є фініки, щоб горіхотвірка запровадилася у фінік і він своєчасно достиг і не впав на землю, бо плід чоловічої пальми має в собі горіхотвіроч, як плід дикої смоківниці.

194. Тепер я хочу розповісти про те, що вважаю за найцікавіше за все, що є у Вавилонії, розуміється, крім самого міста. Судна тубільців, які спускаються по ріці, щоб прибути до Вавилону, всі є округлі та шкіряні(1). Вони споруджують їх у Вірменії, що розташована в горішній Ассірії, там вони ріжуть гілля верболозу і роблять кістяк суден, а потім натягають на нього ззовні шкури, ніби перекриття на кшталт палуби. Вони не розширюють цю споруду, щоб утворилася корма, і не звужують її, щоб утворилася носова частина, але все це роблять округлим, як щит. Усе судно вони наповнюють очеретом, навантажують його різним крамом і пускають його за течією. Найважливіший товар, який вони перевозять униз рікою, це піфоси * з фінікійським вином (2). Керують таким судном двоє чоловіків, які стоять із веслами, і коли один із них штовхає судно в свій бік, інший, навпаки — в свій. Такі судна роблять або великого розміру, або малого. Більші з них можуть перевозити до п'яти тисяч талантів вантажу

(3). В кожному з таких суден буває живий осел, а в більших навіть кілька. Отже, коли ті, що пливуть на судні, —прибувають до Вавилону і вивантажують товар, то кістяк судна і очерет продають на базарі, а шкури навантажують на ослів і повертаються до Вірменії. Звичайно, ніяк не можливо плисти наверх рікою через навальність її течії, і саме тому вони не будують судна з дерева, але з шкіри. Коли ж вони, поганяючи ослів, повертаються до Вірменії, то знову в такий самий спосіб споруджують судна.

195. Отже, такі в них судна. Одягаються вони в льняні хітони, що доходять їм до ніг, а на нього вавилонянин надягає ще один вовняний хітон, який покривається ще невеличким білим плащем. Як взуття вони мають місцеві схожі на беотійські чоботи. На голові вони мають довге волосся і високо перев'язують його пов'язками. Все тіло вони умащують пахощами. В кожного з них є печатка і витончена тростина. На верхівці тростини вирізьблено або яблуко, або троянду, або лілею, або орла, або щось інше, бо вони мають звичай, щоб на кожній тростині був якийсь розпізнавальний знак(1). Отакий у них одяг, а традиційні звичаї в них такі.

196. Один із цих звичаїв, дуже розумний на мою думку, такий, що існує, як мені казали венети(1), також в іллірійських племен, а саме: один раз на рік у кожному селі відбувалося свого роду свято. Вони збирали всіх дівчат, що досягли шлюбного віку, і ставили всіх їх разом в одному місці, а навколо ставало багато чоловіків. Тоді вісник виводив їх одну по одній і виставляв на продаж, насамперед, найуродливішу з усіх, а згодом, коли на неї знаходився покупець, який давав найбільше грошей і купував її, він виводив на продаж іншу, яка була найуродливішою після неї. Так їх продавали, щоб із ними одружувалися покупці. Всі ті з вавилонян, які на час одруження були грошовитими, змагаючись між собою, купували собі жінок і вибирали найуродливіших. Проте люди (3) простого народу, які були там під час одружень, що їм було байдуже до зовнішньої краси, брали собі і негарних дівчат і разом з ними одержували гроші. Отже, коли вісник закінчував продаж найгарніших дівчат і таких більше не залишалося, тоді він виводив якусь бридку, яка там була серед них, покалічена, і ставив її перед покупцями, щоб хтось узяв її собі разом із невеличкою кількістю грошей, і так доходило до того, хто одержував менше за всіх. Ці гроші видавалися за рахунок продажу найуродливіших дівчат. І в такий спосіб красуні видавали заміж бридких і калік. Ніхто не має права одружити свою дочку з ким захоче і купити дівчину і взяти її собі додому без поручника, але він зобов'язаний обрати поручника, який підтвердить, що покупець неодмінно одружиться з нею, взявши її собі додому. Якщо виявиться, що вони не підходять один до одного, то в них існує закон, що тоді можуть повернути виплачені гроші. Існує право, що хто схоче, може прийти на купівлю з будь-якого іншого села. Отже, найліпший звичай (2) вавилонян — це такий, але тепер, принаймні, його вже занедбали. Тепер недавно було заведено інше. З дівчатами вони вже не поводяться так безжалісно і не дозволяють забирати їх до іншого міста. Проте, після того, як вавилонян було поневолено, вони стали нещасними і їхнє господарство занепало, кожна людина з простого народу, якій нема за віщо жити, змушує своїх дочок торгувати тілом.

197. А ось ще інший давній звичай, але він уже не такий розумний, як попередній. Вони переносять хворих людей із їхніх домівок на міський майдан, бо вони не мають лікарів(1). Отже, перехожі підходять до хворого і дають йому поради щодо його хвороби, якщо хтось і сам страждав від такої хвороби, як той хворий на майдані, або якщо він бачив когось, хто хворів. Отак підходячи вони дають хворому поради і радять йому робити те, що вони самі робили, щоб звільнитися від схожої хвороби, або бачили іншого, який звільнився. Проте в них забороняється, щоб хтось пройшов повз хворого і не спитав його про хворобу.

198. Померлих вони кладуть у мед і потім ховають їх, а їхні голосіння схожі на голосіння єгиптян. Щоразу, коли вавилонянин спілкується як чоловік із своєю жінкою, він запалює фіміам і сидить там поблизу, а навпроти його сидить жінка і також робить те саме. А коли розвидниться, вони миються і той і та, а перед умиванням вони не доторкнуться до жодної посудини. Такий самий звичай мають і араби.

199. Однак найганебніший звичай у вавилонян — це такий. Кожна тамтешня жінка один раз у своєму житті зобов'язана піти й сісти біля святилища Афродіти і з'єднатися з якимсь іноземцем(1). Проте багато з жінок, не бажаючи змішуватися з юрбою інших, бо-вони пишаються своїм багатством, приїжджають у закритих візках і зупиняються там, і їх супроводить численний почет служниць. Але більшість із них роблять так: вони залишаються сидіти в окрузі святилища Афродіти, маючи на голові пов'язку з мотузок (2). Там їх ціла юрба, бо одні приходять, а інші відходять. Між лавами жінок існують вільні проходи в усіх напрямках, відгороджені натягнутими кодолами і цими проходами між жінок проходять іноземці і вибирають. Коли якась жінка сіла на тому місці, то вона повертається додому лише тоді, коли іноземець кине їй на коліна гроші і з'єднається з нею за межами святилища. Коли він кине гроші, то треба ще сказати такі слова: "Я запрошую тебе в ім'я богині Мілітті".

Міліттою (3) ассірійці називають Афродіту. Кількість грошей може бути зовсім незначною. Вони не бояться, що жінка забере ці гроші, бо вона не має такого права, оскільки ці гроші стають священними. Жінка мусить іти за першим, хто їй щось кине і не сміє нікого прогнати. І коли вона з'єднається з іноземцем, виконавши священний обов'язок перед богинею, вона повертається додому і тоді вже, хоч яку велику кількість грошей ти їй даси, ти її не вмовиш. Отже, ті, що мають вродливі обличчя і гарну постать, швидко звільняються, але всі бридкі чекають дуже довго, не маючи змоги виконати обов'язок. Деякі з них залишаються там три або чотири роки. І в деяких місцевостях Кіпру, існує схожий на цей звичай (4).

200. Такі є давні звичаї у вавилонян. Є в них три громади, що харчуються лише рибою. Спійману рибу вони в'ялять на сонці, а потім роблять у такий спосіб: кидають рибу в ступку і товчуть товчачиком, а згодом просівають через рідку тканину, далі, хто як хоче, замішує це як густе тісто і їсть його, або хтось інший пече його як хліб.

201. Скоро Кір підкорив і цей народ, він забажав поневолити і мас-сагетів(1). Кажуть, що цей народ є і великий, і войовничий, і мешкає там, де небо розвиднюється і де сходить сонце, за рікою Араксом і супроти ісседонів. А є і такі, які кажуть, що

массагети належать до племені скіфів.

202. Між іншим Аракс вважають більшим за Істр(1), а іноді меншим за нього. Кажуть, що на цій ріці існує кілька островів, що за своїми розмірами майже дорівнюють острову Лесбосу. На них, як кажуть, живуть люди, які влітку живляться різним корінням, що вони його там викопують, а також плодами, що ростуть на деревах. Коли плоди достигають, вони їх збирають, відкладають і харчуються ними взимку. Ще кажуть, що вони знайшли якісь інші дерева, що на них є своєрідні плоди з цікавою якістю. Коли їх зберуть і розкладуть купою в одному місці і запалять вогонь, кидають плоди у вогонь і поки вони горять, ті люди, сидячи навколо, вдихають їхній запах і п'янішають, як елліни від вина. Чим більше плодів вони кидають у вогонь, тим більше вони п'янішають. Нарешті вони встають і починають танцювати та співати. Отакий, кажуть, є спосіб життя цих людей. Ріка Аракс витікає з країни матієнців, звідкіля витікає і Гінд, той, що його Кір поділив на триста шістдесят каналів, як ми про це розповіли. Аракс звивається, маючи сорок гирлів, з яких всі, крім одного, вливаються в болота та нетечі, де, як кажуть, живуть люди, що їдять сиру рибу і одягаються в тюленячі шкури. Проте одне з гирлів Аракса вільно тече до Каспійського моря (2). Каспійське море є окремим морем і не з'єднується з іншим морем (3). Бо всі моря, на яких плавають елліни, навіть і те, що є за Геракловими стовпами, так звана Атлантида, як і Червоне море, з'єднуються між собою (4).

203. Отже, Каспійське море відокремлене від інших і довжина його, якщо плити на весельному судні, п'ятнадцять днів, а ширина його там, де воно є найширшим, вісім днів шляху. На західній частині цього моря простягається рівнобіжно йому Кавказ(1), який є найдовшим і найвищим з гірських пасмів. На Кавказі проживає багато різних народів (2), які живляться виключно плодами диких дерев. Серед цих дерев, кажуть, є і такі, що їхні листя, коли їх розтерти і додати води, можна використовувати як фарбу для оздоблення одягів. Ці кольорові оздоби не линяють під час прання, а стираються лише разом з вовняною тканиною, на якій вони були, начебто їх було перед тим увіткано в тканину. Злягаються ці люди, як кажуть, зовсім не прикрито, наче тварини.

204. Отже, західну частину цього моря, що називається Каспійським, обмежує Кавказ, але з боку, де небо розвиднюється і де сходить сонце, простягається безкінечна рівнина, куди не кинеш оком. Саме на обширній частині цієї великої рівнини живуть массагети, проти яких забагнулося Кірові вирушити в похід. Приводів, які підштовхнули його на це, в нього було багато і важливих. Насамперед його походження, його ідея, ніби він був вищий за всіх інших людей, по-друге, його успіхи у війнах, бо куди тільки не вирушав Кір у похід, не можна було тому народові від нього врятуватися.

205. На той час царицею массагетів була жінка(1), бо помер її чоловік. Ім'я її було Томіріда. До неї послав Кір сватів, кажуть, що він хотів, аби вона стала його жінкою. Але Томіріда розуміла, що він хотів не її взяти собі за жінку, а массагетську державу, і не дозволила йому прибути до неї. А Кір після цього, бачачи, що хитрощами йому не досягти успіху, подався до Араксу і відкрито пішов війною проти массагетів. Він почав

будувати мости на ріці, щоб її перейшло його військо, а на суднах, що використовувалися для переправи через ріку, споруджувати башти.

206. Поки він був зайнятий цією роботою, Томіріда послала до нього вісника сказати таке: "Царю мідійців, перестань чинити те, що чиниш, бо ти не можеш знати, чи те, що ти робиш, буде тобі на добро. Перестань, залишайся царем твоїх підданців і хай тебе не турбує те, що ти бачиш, як ми керуємо тими, якими ми керуємо. Але, як би це там було, коли ти не схочеш піти за цими моїми порадами, а волієш краще робити, що тобі заманеться, тільки не заспокоїться. Нехай так, але якщо тобі дуже кортить помірятися силами з массагетами, тоді ми можемо зробити тобі таку пропозицію: не утрудняй себе будівництвом мостів через ріку(1), але вступай в нашу землю, а ми тоді відступимо від ріки на відстань трьох днів шляху. Якщо ти все ж таки волієш краще прийняти нас у твоїй країні, тоді роби сам те, що я сказала". Щойно це почув Кір, він скликав знатних персів і, коли зібрав їх усіх, поставив перед ними таке питання і попросив поради, яку з цих двох пропозицій йому прийняти. Думки всіх їх зводилися до одного, і вони пропонували йому прийняти Томіриду з її військом у своїй країні.

207. Проте лідієць Крез, який там був із ними, не ухвалив такої думки і висловив думку, протилежну до запропонованої, і сказав: "О царю! Я вже і перед тим сказав тобі, оскільки Зевс віддав мене тобі, я зроблю все, що зможу, щоб відвернути нещастя, яке, я бачу, загрожує твоїй родині. Мої страждання, хоч і зовсім не були приємними, мене багато чого навчили. Якщо ти вважаєш себе безсмертним і військо, яким ти керуєш, також безсмертне, то безцільно тобі викладати мою думку. Проте, коли ти гадаєш, що і ти людина і ті, якими ти керуєш, також люди, згадай перш за все, що людські справи, як колесо, що обертається, і воно не залишає людей завжди щасливими. Отже тепер, щодо поставленого запитання, я маю думку просто протилежну, ніж висловлену присутніми тут. Якщо ми схочемо прийняти в нашій країні ворогів, то в цьому є така небезпека для тебе: коли ти будеш переможений, то, програвши битву, ти одразу втратиш і всю свою державу, бо цілком очевидно, що, коли переможуть массагети, вони не відступлять, але підуть далі на завоювання твоїх сатрапій. А якщо ти переможеш, то твоя перемога не стане вирішальною, бо коли ти пройдеш у їхню країну як переможець массагетів, ти переслідуватимеш їх. Тоді, крім того, про що я недавно сказав, я ще хочу порівняти такі можливості. Коли ти переможеш військо, що чинитиме тобі опір, ти підеш просто до столиці держави Томіриди. І незалежно від того, що я вже сказав, було б ганебним і нестерпним, щоб Кір, Камбісів син, відступив перед жінкою і впустив би її на свою землю. Отже, тепер я такої думки, що нам треба перейти ріку і йти далі, поки вони відступатимуть, а потім ми постараємося їх розбити, зробивши таке. Оскільки я чув, массагети ще не звідали принад перського життя і не знали справжньої насолоди, ми заріжемо багато тварин, не шкодуючи ніяких витрат, приготуємо м'ясо, накриємо столи для цих людей у нашому таборі. До цього додамо ще багато кратерів із нерозбавленим вином і всілякі смачні страви. А скоро ми це зробимо, ми залишимо там найгірші загони нашого війська, а інші нехай відійдуть до ріки. Бо якщо я не помиляюся, вони щойно побачать стільки чудових речей, накинуться на них і тоді ми

матимемо можливість учинити великі подвиги"(1).

208. Такі були протилежні думки, запропоновані там. Кір відмовився від першої пропозиції і прийняв Крезову думку. Він оголосив Томіріді, щоб вона відійшла від ріки, бо сам він збирається перейти ріку і виступити проти неї. Так вона і відійшла, як і обіцяла спершу. А Кір передав Креза своєму синові Камбісу, якого він мав намір зробити спадкоємцем своєї держави, і дав йому багато настанов, щоб той шанував Креза і піклувався ним, якщо похід проти массагетів не буде успішним. Такі настанови він дав синові і відіслав їх до Персії, а сам із своїм військом перейшов через Аракс.

209. Коли він перейшов на той бік Араксу, він заночував там і поки він спав у країні массагетів, він побачив сон, а саме: уві сні здалося Кірові, що він бачить старшого сина Гістаспа, ніби в того є крила на плечах і одним крилом той покриває Азію, а іншим Європу. Гістасп, Арсамів син, був одним з Ахеменідів, а один його син, старший, Дарій, тоді мав близько двадцяти років і Гістасп залишив його в Персії, бо той Ще не досяг віку, потрібного для військової служби. Отже, коли, як кажуть, прокинувся Кір, він почав розумувати над цим сновидінням. І оскільки сновидіння здалося йому важливим, він покликав до себе

Таспа' прийняв його без свідків і сказав: "Гістаспе, я підозріваю, що твій син замишляє лихе проти мене і проти моєї влади. І оскільки я певний щодо цього, я тобі це з'ясую. Мене люблять боги і попереджають про все те, що мені загрожує. Отже, минулої ночі, коли я спав, уві сні бачив старшого з твоїх синів, ніби він мав крила на плечах і одним із них покривав Азію, а іншим Європу. Отже згідно з цим сном є зовсім неможливим, щоб той не замишляв лихе проти мене. Тепер якнайшвидше повертайся до Персії і влаштуй так, щоб, коли я завоюю ту країну і прибуду туди, ти привів би до мене свого сина і я його допитаю.

210. Кір сказав про це, гадаючи, що Дарій має злочинний намір проти нього. Проте божество насправді попереджало його, що він помре в країні, куди він прийшов, а його царська влада перейде до Дарія. Гістасп відповів йому на це так: "Царю мій! Краще не народитися тому серед персів, хто мав би злочинний намір проти тебе, а якщо є такий, то хай він загине якнайшвидше, бо ти персів, які були рабами, зробив вільними і замість того, щоб над ними панували інші, їх самих ти зробив владарями. Проте, якщо сон тобі звістив, ніби мій син замислив лихе проти тебе, я передам його тобі і ти зроби з ним, що схочеш". Таку відповідь дав Гістасп, і перейшов на цей бік Араксу, прибув до Персії, аби стерегти свого сина Дарія, а згодом передати його Кірові.

211. Кір відійшов на один день шляху від Араксу, а потім зробив те, що йому порадив Крез. Після цього Кір із добірною частиною перського війська відступив до Араксу, а попереду залишив найгіршу частину війська. Массагети з третиною свого війська прийшли туди і, незважаючи на опір, який там зустріли, повбивали Кірових воїнів, що він їх там залишив, а ледве побачили накриті столи, повсаджалися, перемігши супротивників, і почали бенкетувати, а коли наситилися стравами і вином, полягали спати(1). А перси, повернувшись туди, багатьох із них зарізали, а ще більше взяли живцем і серед них також і сина цариці Томіріди, який був стратегом массагетів,

а ім'я йому було Спаргапіс.

212. Томіріда, щойно довідавшись, що сталося з її військом та її сином, послала вісника до Кіра і ось що йому переказала:

"Кіре! Ти, що не можеш насититися кров'ю, не пишайся тим, що сталося. Бо плодами винограду сп'янілі ви втрачаєте глузд, коли вино наповнює ваше тіло і ви починаєте лихословити, ти цією отрутою підступно подолав мого сина, але не переміг на полі бою. Отже, тепер я даю тобі добру пораду і візьми до уваги мої слова. Поверни мені мого сина і йди геть із моєї країни, не зазнавши кари, хоч ти і загубив третину мого війська. Якщо ти цього не зробиш, я присягаюся сонцем, владикою массагетів, що я тебе, хоча ти і не міг насититися кров'ю, я тебе досхочу насичу".

213. Кір цьому повідомленню, що йому переказали, не надав жодного значення. Що ж до сина цариці Томіріди Спаргапіса, щойно він прийшов до себе від сп'яніння і зрозумів своє жалюгідне становище, в якому опинився, і попросив Кіра, щоб той наказав розв'язати його, а скоро йому розв'язали руки і він покінчив життя Самогубством.

214. Такий був його кінець, а Томіріда, оскільки Кір не прийняв її пропозиції, зібрала всі свої сили і вступила в бій із Кіром. Цей бій серед усіх боїв, що відбувалися у варварів, був, на мою думку, найзапеклішим. Спершу, як кажуть, супротивники стояли на деякій відстані один від одного і стріляли з луків, а згодом, коли в них не стало стріл, напали один на одного із списами та кинджалами. Протягом довгого часу, кажуть, вони вперто билися і ніхто з них не думав тікати. Нарешті, все ж таки перемогли массагети. Більшу частину перського війська було знищено там-таки на полі бою і серед інших було вбито і самого Кіра. Він процарював усього двадцять дев'ять років. Тоді Томіріда наповнила міх людською кров'ю і наказала знайти серед убитих персів Кірове тіло. А коли його знайшли, вона занурила його голову в міх і ніби і цього їй було замало, знущаючись із мертвого, сказала: "Ти мене, яка ще жива і тебе перемогла в битві, ти мене вбив, бо хитрістю захопив мого сина, так ось я тепер згідно з моєю клятвою, насичую тебе кров'ю". Існує багато переказів щодо того, як саме помер Кір, але оцей, що я його навів, мені здається найвірогіднішим(1).

215. Массагети одягаються так, як скіфи, і спосіб життя в них є такий самий. Воюють вони, як кінні, так і піші (бо вміють воювати обома способами). Вони — лучники і метальники дротиків і мають при собі сокири. Для всякої зброї вони використовують золото і мідь. Для вироблення наконечників дротиків і стріл, як і для сокир, вони користувалися міддю. Золотом вони прикрашають шоломи та паси, а також нагрудники. Своїм коням вони також захищають груді мідяними панцирами, а гнущечки, вудила і налобники прикрашають золотом. Вони зовсім не користуються залізом і сріблом, бо цих металів нема в їхній країні, а золота і міді там скільки завгодно.

216. Тепер щодо їхніх звичаїв. У кожного з них одна жінка, але жінки в них спільні. Елліни кажуть, що такий звичай є в скіфів, але це не в скіфів, а саме в массагетів. Отже, яку тільки побажає мати жінку массагет, він підходить до її кибитки і вішає на

неї свій сагайдак, а потім спокійно злягається з нею. В них нема заздалегідь визначеної межі життя, але, коли хтось із них досягає глибокої старості, збираються всі без винятку його родичі і приносять його в жертву і разом із ним його худобу, а потім варять м'ясо і поїдають його. Для старого це вважається найщасливішим кінцем. Проте, того, хто вмирає від хвороби, вони не пожирають, але закопують у землю, і це вони вважають за нещастя для померлого, що він не дожив до того віку, коли його можна було б принести в жертву. Що таке збіжжя, вони не знають, але годуються тваринами та рибою. А риби в них багато в ріці Араксі. П'ють вони молоко. Шанують вони лише одного бога — сонце і приносять йому в жертву коней. Значення цієї жертви таке: найшвидшому серед богів приносять у жертву найшвидшу серед усіх тварин.

ПРИМІТКИ

Книга I. Клію

1.1. Червоне море: так Геродот називає Перську затоку та Індійський океан, а те, що тепер називають Червоним морем, він називає Аравійською затокою.

1.2. За давньогрецьким міфом Іо, дочка річкового бога Інаха, викликала ревності Гери і була нею перетворена на корову, яку постійно жалив гедзь до тих пір, поки нарешті вона прибула до Єгипту.

2.1. Європа за міфом — дочка фінікійського царя Кадма — була викрадена Зевсом в образі бика, але в Геродота є інша версія, нібито її викрали крітяни. Перебуваючи на Криті, вона стала матір'ю майбутнього царя Кріту.

2.2. Ая — столиця царя колхів Аета, батька Медеї, яка покохала проводиря аргонавтів Іасона і стала його жінкою. Основним завданням аргонавтів було добути і повернути в Елладу золоте руно — шкуру чарівного барана, на якому син царя Атаманта перелетів з Еллади до Колхіди, де став царем колхів. У Геродота інша версія, нібито елліни викрали Медею і цим образили азіатів-колхів.

3.1. Після походу аргонавтів наступною подією була троянська війна, в якій узяли участь сини аргонавтів.

4.1. Плутарх (приблизно 46-127 н. є.) автор твору "Про зловмисність Геродота" закидає йому відсутність належного патріотизму, зокрема через те, що Геродот байдуже поставився до такого подвигу ахейців, як здобуття Іліона.

4.2. Йдеться про еллінів, які мешкають у Європі, бо еллінів, що мешкають в Азії (тобто Малій Азії), перси вважають своїми підданцями.

5.1. Йдеться про лідійського царя Креза, який поневолив малоазійських еллінів.

5.2. Тут виявляються релігійні ідеї Геродота, який вірив у неминучість долі, що її накреслення люди неспроможні змінити.

6.1. У давньогрецькій мові слово "тіраннос" означало "єдиновладний правитель" і первісно ще не мало такого значення, як у нас тепер тиран — "жорстокий правитель".

6.2. Ріка Галіс у Малій Азії в турків називається Кизил йрмак (Червона ріка).

6.3. Тут Сірією Геродот називає західну Каппадокію, яка ще називалася Білою Сірією. Йому була невідома верхня течія ріки Галіса, що має напрям від північного сходу на південний захід. Понтом або Понтом Евксіном давні елліни називали Чорне

море.

7.1. Геракліди — нащадки еллінського героя (напівбога) Геракла. Давні елліни ототожнювали лідійського бога Сандона з своїм Гераклом. Оскільки лідійські царі, що були там до Креза, виводили свій рід від Сандона, елліни присвоїли їм ім'я Гераклідів.

7.2. Ім'я Кандавл (у загальному значенні лідійською мовою "собакодав"), очевидно, не було власним ім'ям, але титулом лідійських царів. Можливо Мірсіл (хетське Муршіліс) було його власним ім'ям. Геродот називає цього Кадавля сином Мірса.

7.3. Згідно з поширеною за давнини версії міфу про Геракла і Омфалу. Омфала, дочка царя Іардана, була не рабинею, а царицею Лідії, а Геракл за вбивство Іфіта, сина Евріта, царя Ойхалії, був відданий у рабство Омфалі, яка згодом зробила його своїм чоловіком.

7.4. Пересічна тривалість існування одного покоління згідно з Геродотом та його сучасниками дорівнювала 30 рокам.

7.5. Характерним для давніх еллінів, як і для самого Геродота, була певність того, що [428] назви народів (етноніми) походять від власних імен якоїсь видатної особи. Так елліни (геллени) одержали свою назву від імені міфічного предка Геллена, сина Девкалі-она. Згідно з цією ідеєю лідійці одержали свою назву від Ліда, сина Атія. Чи справді вони мали самоназву майони, чи так їх називали якісь інші народи, не можна сказати. Відповідно цій нібито давній назві їхня країна називалася Майонією.

8,1. Гіг (Гігес) імовірно історична особа. Ім'я Гугу читається в ассірійських літописах.

11,1. Можливість відвідання царської особи виключається для давнього Сходу, де цариці перебували замкнутими в "гаремі". Для давньої Еллади такі відвідання були можливими.

12.1. Для давнього Сходу було цілком звичайно, щоб той, хто захопив владу, одержав би і дружину свого попередника на троні.

12.2. Архілох (приблизно 680-640 до н. е.), давньогрецький поет, який складав ямбічні та елегійні вірші, син Телесікла, родом із о. Паросу. В одному з своїх творів він згадує сонячне затемнення 648 року до н. е. і це одна з вірогідних установлених дат його життя.

14,1. Скарбниці в Дельфах були будівлями, які спорудили там великі еллінські міста, і де зберігалися пожертви громадян цих міст у дельфійське святилище.

15.1. Кіммерійці (згадки про них також у розділах 103, 105, 106 цієї книги та в розділах 11, 12 четвертої книги) в ассірійських текстах гіміррай і в біблійі гомер. На початку першого тисячоліття, очевидно, мешкали на Україні та в Криму, звідки були вигнані скіфами і вдерлися до Малої Азії. Геродот приписує їм заснування міста Сінопи на південному березі Чорного моря, а також повідомлює, ніби вони захопили столицю лідійської держави місто Сарди, не здобувши їхньої горішньої фортеці-акрополя.

15.2. Про перемогу скіфів над кіммерійцями свідчать літописи ассірійських царів. Ас-сірійці називали скіфів ішкуза. Скіфська навала на Ассірію значною мірою спричинилася до занепаду цієї держави.

16,1. Смірна (тепер Ізмір) спершу була еолійською колонією, згодом перейшла до малоазійських іонійців.

17,1. Пектіда, або магадіс — струнний інструмент, що мав 20 струн і діапазон у дві октави. Тут згадуються два гатунки флейт: із низькими тонами — чоловічі флейти та з високими тонами — жіночі флейти.

18,1., Ідеться про торговельне суперництво еллінських колоній-Хіоса та Само-са. Самос був небезпечним суперником Мілета і через це Хіос із Мілетом склали союз.

20,1. Періандр (приблизно 668-584 до н. є.), син Кіпсела, тиран Корінфа. Він став посередником між двома ворогуючими сторонами, бажаючи замирити їх, бо з обома мав дружні стосунки.

21,1. Вказівка на достаток продовольства в обложеному місті як військова хитрість — характерний мотив у переказах різних народів.

23,1. Повторення розповіді про Періандра, очевидно, пояснюється тим, що історія Аріона була складена окремо від основної розповіді, а потім уставлена в неї.

23,2. Слово "дифірамб" зустрічається вже у віршах Архілоха, але Аріон жив наприкінці VII ст. до н. є., отже, пізніше від Архілоха. Можливо Аріон удосконалив дифірамб, поділивши його на строфи та антистрофи. Спочатку дифірамби були гімнами на честь бога Діоніса. В давнину вважали, що з дифірамбів розвинулися театральні видовища.

24,1. Прямий ном — один із різновидів так званих номів, тобто релігійних пісень дорійців на честь Аполлона. Вони складалися лише з самих строф без антистроф. Ці пісні, або гімни, виконувалися під акомпонемент флейт чи кіфар. У музичних змаганнях, що відбувалися в Дельфах, номи були обов'язковими.

24,2. Розповідь про дельфіна (тварину, пов'язану з культом Аполлона), очевидно, має зв'язок із зображеннями на давньогрецьких монетах, на яких герой сидить на спині дельфіна, напр., на монетах Тарента, Корінфа, Метімни (на о. Лесбосі). Саме ці міста згадуються в міфі про Аріона. На бронзовій фігурі, що стояла на Тенарі, був напис: "Сонмові безсмертних цей дельфін, що врятував Аріона, сина Кіклея, в сікелійському морі".

25,1. Кратер хіосця Главка і залізна кута підставка для нього. Вважається, що цей Главк винайшов спосіб холодного кування заліза без опрацювання його на вогні.

26,1. Тут ідеться про присвяту міста богові, внаслідок якої місто вважалось недоторканим, як і святилище.

27,1. Біант із Прієни та Піттак із Мітілени — двоє з "семи мудреців". Піттак тиран міста Мітілени на о. Лесбосі, історична особа (приблизно 600-570 до н. є.), отже, він жив До Креза (560-546 до н. є.). [429]

28,1. Тут подано перелік племен, що мешкали на заході від ріки Галіс, але халиби мешкали на сході від неї.

29,1. Тут залишається незрозумілими, які ще країни міг приєднати до своєї держави Крез.

29,2. Геродот називає вчених еллінів "софістами", словом, що за його часів

означало "мудрі люди, мудреці".

29.3. Ні Амасій, ні Крез не були при владі, коли Солон подорожував (591-581 до н. е.). Крез почав царювати від 560 року, чи навіть пізніше, Амасій царював від 569 року. Отже, ці правителі не могли зустрітися з Солоном. Тут у Геродота навмисний анахронізм, викликаний бажанням приписати Солонові певні філософські погляди.

31,1. Тут згадується славнозвісний храм Гери (герайон), розташований між Мікенами та Аргосом.

32,1. Розрахунки Солона базуються на давньогрецькій системі обчислення часу, в якій кожний рік мав не 365 днів, як у теперішній системі. Ці розрахунки мають у своїй основі так званий місячно-сонячний (лунарно-солярний) календар, у якому чергуються періоди в два роки із додатком одного місяця, тобто один рік мав 12 лунарних місяців, а другий 13 (див.: Климашин И. А. Календарь і хронологія.— М., Наука, 1985.— С. 48—50). Ясно, що в своїх міркуваннях Солон цілком міг обійтися без наведених у Геродота розрахунків.

34,1. Аттис (у Геродота Атис) — це фрігійсько-мідійське божество, пов'язане з культом "матері богів" богині Кібели. Ім'я Адраст походить від загального (апелятивного) "неминучий". В одній із версій міфу про Аттиса і Кібелу Аттиса вбив вепр. У Геродота міфічний мотив перенесено в історію.

36,1. В розповіді про вепра на Місійському Олімпі поєднано два міфічних мотиви: Аттис, убитий вепром, і полювання давніх героїв на Калідонського вепра. Тут не треба гадати, що в міфах могло йтися про звичайного дикого кабана, з таких, що їх і тепер багато в наших лісах. У міфах ішлося про великих і грізних чудовиськ. Згадаймо принагідно і про подвиг Геракла, який приборкав Ерімантського вепра.

37,1. Геродот, коли в нього йдеться про варварів, часто схильний приписувати їм еллінські звичаї і спосіб життя. Навряд чи в лідійських містах, як це було неодмінно в еллінських, існувала центральна площа — агора — місце народних зборів.

46,1. Геродот, як і його сучасники, вірив у вироки богів — оракули, що їх переказували жерці. Ці вироки або відповіді на запитання віруючих були свого роду загадковими, які в кожному разі потребували тлумачення. Тут перелічуються різні пророчі святилища (так" ми перекладаємо грецьке слово мантейон): Дельфійське святилище Аполлона, де віщувала Піфія, а жерці надавали пророкуванням віршової форми; ще одне святилище Аполлона в місті Аби, також у Фокіді, як і Дельфи; святилище Зевса в Додоні, в північно-західній Елладі, в Епірі; святилище героя (напівбога) Амфіарая (амфіарайон) в Аттиці або в Беотії, у Фівах; святилище героя Трофонія в місті Лебадея в Беотії; святилище Аполлона в місті Дідіми поблизу Мілета, яке від імені тамтешніх жерців Бранхідів називалося також Бран-хідами; святилище Зевса — Аммона в Лівійській пустелі.

47. Давньогрецькі храми складалися з кількох частин. Насамперед це була священна округа (теменос), в якій було розташовано власне святилище (гіерон), а в ньому відокремлене приміщення— "святая святих" (наос, секос, домос і адітон), де стояла статуя бога (ідол) чи статуї богів, і був внутрішній жертovníк. Це внутрішнє

приміщення Геродот називає мегарон, тобто словом, яким у давньогрецьких житлових будинках означалося центральне приміщення з вогнищем. Навряд чи можна встановити, в який спосіб жерці розв'язали Крезову загадку. Очевидно, вони мали широку мережу інформаторів при дворах царственних осіб.

51.1. Теофанея "богоявлення" — весняне свято в Дельфах з приводу нової появи сонця, тобто бога Геліоса (Геліос по-грецькому "сонце").

51.2. Тут згадується скульптор та архітектор Теодор, син Теодора з Самосу, якому, а також Ройкові, приписувалися винахід відливання статуй із бронзи. Теодорові приписується також виготовлення знаменитої каблучки самоського тирана Полікрата (III, 41) і золотої чинари (VII, 27).

51.3. Ідеться про пожертвовані в дельфійське святилище предмети без присвятних написів або емблем присвятників.

51.4. Крезова мачуха хотіла його отруїти, але його врятувала його хлібопекарна.
52,1. Зевс хотів урятувати від смерті Амфіарая, і через це під Амфіараєм розверзлася земля і поглинула його разом із колесницею, колесничим та конями. Очевидно, в такий [430] спосіб він залишився безсмертним героєм, якого вшанували на тому місці, де він зник під землею.

52,2. Золотий спис та інші пожертви афіняни, очевидно, перенесли з міста Оропа до Фів, де в святилищі Ісменійського Аполлона їх міг побачити Геродот. Можливо, що Крез своїми жертвами хотів через посередництво дельфійських жерців забезпечити собі союз із лакедемонцями.

53,1. Цей оракул було складено так: "Крез, перейшовши за Галіс, велику державу зруйнує". Крез зрозумів оракул так, що він зруйнує перську державу. Отже, оракул припускав і таке тлумачення.

54,1. Ідеться про привілеї, які дельфійські жерці надали Крезові та лідійцям: промантея — право першому перед усіма запитувати в святилищі оракул, ателея — право не виплачувати податків при відвіданні святилища, проедрія — право головувати на піфійських змаганнях та на всяких святах.

55.1. Значення цього оракула подається в розділі 91.

55.2. В оракулі Лідієць, тобто цар Крез, називається "ніжноногим", тобто в ньому натяк на схильність лідійців до розкошів і дозвольного життя.

55.3. Річка Герм (гр. Гермос) у сучасній Туреччині називається Гедізчай, дуже звивистою течією вливається в Смірнську затоку.

56.1. Першими з давньогрецьких племен на південь Балканського півострова прибули так звані уротоахейці, які застали там "догрецькі" племена фракійців, пеласгів, ле-легів, карійців, дріопів та інших, котрих поступово асимілювали або вигнали. За протоахейцями туди переселилися ахейці, іонійці, еолійці, а останніми туди прибули дорійці. Геродот ототожнював дорійців із еллінами, а мешканців Аттики вважав за нащадків пеласгів. Спочатку країною еллінів (гелленів) — Елладою (Гелладою) називалася невеличка країна на півдні Фессалії — відома також під назвою Фтіотіда з містом Фтіоті-дськими Фівами в передгір'ях гори Тітан, поблизу Пагасайської затоки.

Там у Фтії (марно шукати її на географічних картах) було царство героя Ахіллеса, сина царя Пелея і морської богині Фетіди. Згодом назву Еллада було поширено на всі області півдня Балканського півострова, коли різні грецькі племена усвідомили свої етнічні зв'язки і протиставили себе не грекам "варварам".

56.2. Країна Гістіеотіда була на північному заході Фессалії за рікою Пенеем, але Геродот розташовує її на північному сході.

56.3. Навряд чи можна вимагати історичної точності від наведеного Геродотом родоводу дорійського племені та зміни його назви. Кадмейцями (від міфічного родоначальника Кадма) називалися мешканці Фів. Пінд (гр. Піндос) не лише гірське пасмо, що відокремлює Фессалію від Епіру (гр. Епейрос "материк"), але й однойменне місто. Македон — місцевість на Пінді, а македони — назва одного з дорійських племен, яка не зв'язана з назвою македонців, мешканців Македонії. Країну Дріопіду згодом називали Дорідою. За родоначальника дорійців уважали міфічного Дора, сина Елліна.

57.1. Крестон — місто у Фракії на північ від півострова Халкідіки. Дехто з коментаторів Геродота замість Крестон пропонує читати Кротон, тобто місто на півдні Італії в Бруттії, колонія елейців і спартанців.

57.2. Тірсени, або тіррени — етруски, або туски (самоназва расенна) колишні мешканці Італії до завоювання їхньої країни римлянами.

57.3. Фессаліотіда — країна, розташована, на півдні Фессалії, яку ще називали Пеласгіотідою.

57.4. Плакія була колонією кізікенців. Про Скілаку нема відомостей у доступних нам джерелах.

57.5. Заслугують на увагу міркування Геродота про мову пеласгів, оскільки за його часу ще існували на території континентальної Греції і на островах Егейського моря пеласги, які розмовляли своєю мовою. На жаль, текстів цієї мови не збереглося. Важливою є констатація Геродота, що мова відомих йому пеласгів не мала нічого спільного з давньогрецькими діалектами.

59.1. Хілон — один із так званих сімох мудреців, спартанський ефор, тобто один із п'яти урядових осіб, яким було доручено судові справи, а також обов'язок у разі потреби заступати царів.

59.2. Тут ідеться про ворожнечу великих землевласників та городян-ремісників і торговців. Під афінянами Геродот розуміє не лише мешканців міста Афін, але взагалі мешканців Аттики. Через це він пише про афінян рівнини (педіас) та узбережжя (паралія). [431] 59.3. Слово "стратег" в Афінах означало певну військову посаду, але Геродот часто вживає його в розумінні "воєначальник, полководець".

59.4. Списоносцями (гр. доріфорой) називали воїнів із особистої охорони тиранів. 60,1 — Грецьке слово "демос" означало територіальний поділ країни на певні ділянки, а також сукупність мешканців цих ділянок. У протиставленні до евпатридів чи аристократії демос означало народ, простолюди. Поділ Аттики на деми існував і до реформи Клейсте-на (509 до н. е.), який поділив населення на 10 філ, а кожен філ на 10 демів. Стан рільників підтримував прибічників Пейсістрата.

61,1. Лігдам був тираном на о. Наксосі, але втратив свою владу, а Пейсістрат допоміг йому відновити її в 540 р. до н. є.

62.1. Скільки часу тривала тиранія Пейсістрата, точно не встановлено. Він помер 527 р. до н. є.

62.2. Акарнанець Амфіліт називається Геродотом "хресмологос", що можна розуміти, як призбирувач оракулів.

64.1. Арістотель у своєму "Державному устрої Афін" пише, що під час другого вигнання Пейсістрат одержав золото з копалень на горі Пенгайон у східній Македонії поблизу Стрімонської затоки.

64.2. Алкмеон був агентом Креза і це було однією з причин, чому Крез не хотів мати союзниками афінян.

65.1. Леонт і Гегесіклеї були царями в Спарті від 600 до 560 до н. є.

65.2. Чи справді Лікурґ був історичною особою, тепер викликає сумнів істориків

65.3. Лікурґ нібито змусив спартанців запрягтися, що вони дотримуватимуть його законів під час його відсутності.

65.4. Найменший військовий підрозділ — еномотія, який у п'ятому сторіччі до н. є. складався в греків із 32 осіб.

65.5. Тріакостія, тобто загін із 300 осіб.

65.6. Це означає, що Лікурґа обожнили після смерті, бо героям будували священні округи (темени), або "героа" (однина — героон), а богам — святилища.

66.1. Аркадян уважали за нащадків автохтонів пеласгів, що стоять на найнижчому ступені культури. Це підкреслюється в оракулі їхнім епітетом "жолудеїди".

66.2. Очевидно, тут ідеться про храмову легенду жерців Афіни Алеї, яка мала пояснити наявність у святилищі кайданів.

67.1. Друга війна спартанців із аркадянами (в 550 р. до н. є.) це вже історична подія

67.2. Орест, син Агамемнона, був мікенським героєм, а тут, імовірно, ідеться про іншого Ореста, героя аркадян.

67.3. Агатоерґи — "добродійники" вибиралися з'стану "вершників" (у Спарті називалася гвардія, яка власне не була кінною, але пішою). Кінноту було заведено в спартанському війську лише від 424 р. до н. є.

68.1. Це, очевидно, анахронізм, бо в шостому сторіччі опрацювання заліза в Греції було звичайною справою. Тут ідеться про якийсь давній міф.

68.2. Можливо Ліха вигнали лише умовно, щоб його прийняли в Тегей.

68.3. Будучи чужинцем, Ліх не мав права на придбання землі.

69.1. Тут перша згадка про гегемонію Спарти в Елладі.

69.2. Торнак — містечко на північному сході від Спарти. Спартанцям було потрібне золото, щоб позолотити статую Піфійського Аполлона в Аміклах.

70,1. Імовірно, на кратері були зображені не лише тварини. Геродот міг бачити цей кратер у святилищі Гери на Самосі. Не можна сказати, чи справді його розміри були такими, як наводить Геродот.

71,1. Анаксридами давні греки називали характерний для варварів одяг: шаровари

або широкі та довгі штани.

72.1. Відстань від міста Сінопи (тепер Сіноп) до Середземного моря дорівнює приблизно 600 км.

73.1. Тут грецьке слово "гамброс" означає "свояк", Астіаг, син Кіаксара, був братом Крезової дружини.

73.2. В цій розповіді, як і в розповіді про Гарпагового сина (в розд. 119) і в міфах про Тієста і Тантала, можна вбачати прослідки ритуального людоджерства.

74.1. Астрономами було обчислено, що передречене Фалесом затемнення сонця відбулося 28 травня 585 р. до н. є. Інше передречене затемнення сонця сталося 610 р. до н. є.

74.2. Сієннесіс, очевидно, не власне ім'я, а титул кілікійських царів (басилеїв).

74.3. Лабінетом тут називається вавілонський цар Навуходоносор II (605-562 до н. є.). [432]

75.1. Тобто в розд. 107.

75.2. Отже, Крезове військо йшло долиною ріки Галіс із півдня на північ.

76.1. Тут можливі лише гіпотези. Каппадскія була розташована на півночі від гірського пасма Тавр. На півдні від нього були країни Кілікія і Сірія. В епоху занепаду хеттійського царства в Малій Азії (XIII ст. до н. є.) в Сирії виникло кілька невеликих хеттійських царств, що могло дати привід називати тамтешніх хеттів сирійцями. Оскільки Каппадокія на півночі поширювалася на території колишнього хеттійського царства обабіч південної течії ріки Галіс, це могло спричинитися до того, щоб називати каппадокійців, можливих нащадків малоазійських хеттів, також сирійцями. Каппадокійську Птерію можна було б ототожнити з колишньою столицею хеттійського царства Хаттусасом, руїни якого було виявлено біля сучасного турецького села Богазкьой.

77.1. Нерішучість Кіра пояснювалася тим, що на той час у Єгипті та у Вавилоні почалися повстання проти персів. На це в своїх діях покладався і Крез.

77.2. На той час царем нововавілонської держави був уже не Лабінет, тобто Навуходоносор II (605-562), а останній із царів його династії Набонід (556-539 до н. є.). Можливо ім'я Лабінет(ос) є в Геродота адаптацією саме імені Набонід, тобто останнього вавілонського царя, а не Навуходоносора II (власне Набукудуррі-уссур).

77.3. Лідійське військо складалося з кінноти. В піхоті в лідійців були еллінські та марійські найманці.

78.1. Тут ідеться про місто Тельмессос у Карії, яке славалося своїми віщунами або провісниками.

78.2. Тут звертає на себе увагу цікаве тлумачення тельмессійських віщунів щодо коней, які з'їли змії. Давні греки, хоч і не шанували змії, як деякі інші народи, але пов'язували їх із підземним світом, де мешкали хтонічні божества та душі предків.

80.1. Найславнішою з річок Лідії була річка Пактол, течія якої приносила золотий пісок із гори Тмола.

80.2. Мати Діндімена, тобто фрігійська богиня Кібела, у древніх греків також Рея

Кібела.

80.3. Про Гарпага йдеться в розд. 123.

82.1. Тірея — місто на півночі Кінурії, країни в північно-східній частині Лаконіки, поблизу Арголійської затоки. Найбільшу частину Кінурії захопили спартанці.

82.2. Мис Малей на крайньому південному сході Пелопоннесу, поблизу о. Кітірів (Кітіри, або, як ще пишуть, Кіфера).

82.3. Ідеться про маленькі островці навколо Кітірів.

82.4. Мотив розв'язання військових конфліктів через двобій супротивників характерний для передісторії давніх народів.

82.5. Зрізання волосся було однією з давніших ознак жалоби.

84.1. Марди — це одне з іранських кочових племен у давній Персії.

84.2. Ця розповідь про народження лева від наложниці, очевидно, пов'язана з лідійською міфологією, оскільки лев був священною твариною лідійського бога сонця Сандона.

84.3. Якщо йдеться про "ціле місто", то це означає горішнє укріплене місто, яке, очевидно, також було укріплене.

86.1. Перси здобули Сарди 546 р. до н. є.

86.2. Лише тут згадується про товмачів, або перекладачів, але в розд. 89 Кір розмовляє з Крезом без допомоги перекладача, бо для Геродота питання про мовні взаємини не мало великого значення. Про перекладачів у нього йдеться в другій книзі у зв'язку з описом Єгипту.

89,1. Тут у Геродота грецьке слово (πυργισία) означає "надто сміливі", тобто не має ви1072астивого йому негативного сенсу.

91,1. Згідно з тлумаченням давніх греків Аполлон мав епітет (епіклезу) Локсіас від прикметника Іохов "косий, скісний, непряний"), бо його оракули були двозначні. Проте сучасні етимологи допускають ще тлумачення цього епітета, посилаючись на індоєвропейський корінь *leu-* — пов'язаний із значенням "світлий", пор. латинське *lux* "світло".

92.1. Тут Еллада означає не лише континентальну Грецію, а й острови Егейського моря і грецькі колонії в Малій Азії.

92.2. Храм Афіни Пронаї був у Дельфах.

92.3. Крезові приношення в святилище Бранхидів перси захопили під час повстання іонійців 491 р. до н. є.

92.4. Батько Креза Аліатт із усіх своїх синів вибрав своїм спадкоємцем Креза.

92.5. Тут ідеться про якесь жакливе знаряддя тортур. [433]

94,1. Манес перший міфічний цар лідійців.

95.1. Чому саме Геродот вважав, що панування ассірійців в Азії, тобто на Близькому Сході, тривало 520 років, тобто приблизно від царювання Тіглатпаласара (Тукульті — апал-Ешарра) I від 1115-1077 до н. є. і до падіння Ніневії 609 р. до н. є., важко встановити. Царювання Деіока (727-675 до н. є.) почалося наприкінці тимчасового послаблення Ассирії, за яким настало піднесення (новоассірійське царство, починаючи

від Саргона II, 721-705). Ассірійці, незважаючи на спроби завоювання Мідії, не мали там успіху.

95.2. За царювання ассірійського царя Ашшур-Банапал 668-635 чи 627 до н. е. або його наступника Ашшур-етель-ілані 634 або 627-624 (?) до н. е. Мідія остаточно звільнилася від ассірійського панування.

95.3. Інші народи, тобто кілікійці, вавілоняни, сірійці, іудеї. 96,1. Правління Деіока в Мідії припадає на роки 727-675 до н. е.

98.1. Агбатани в Геродота, або Екбатани, давньоперською мовою Хангмабана — "місце зборів", сучасна назва Хамадан, місто при проході з Ірану до Іраку.

98.2. Невідомо, чи був в Екбатанах багатопверховий храм сімох богів (відповідно сімох світил: Шамаш — Сонце, Сін — Місяць, Нінурта, або Нінгірсу — Марс, Набу — Меркурій, Мардук — Юпітер, Іштар — Венера, Нергал — Сатурн), в якому кожен поверх був присвячений одному з цих богів і мав колір, властивий кожному богові. Такий храм — зіккурат — був у давньому Вавілоні і спогадом про нього був біблійський міф про вавілонське стовпотворіння.

101.1. Об'єднання мідійських племен і створення мідійської держави сталося за царювання Фраорта 675-653 до н. е.

101.2. Маги були одним із давньоперських, чи іранських, племен, яке виконувало обов'язки жерців у перській державі. Вони були також віщунами та ворожбитами. Їхня назва згодом стала синонімом чаклунів і від неї утворено слово магія.

102,1. Геродот Ассірією називає також південну частину Месопотамії, тобто Вавілонію (нинішній Ірак). Ніном він називає столицю Ассирії Ніневію (Нінуа), здобуту персами в союзі з вавілонянами 609 р. до н. е.

103,1. Навала скіфів на Мідію і їхнє панування там від 653 до 625 р. до н. е. Ім'я скіфського царя Мадія (Мадіес) і його батька Прототія (Прототіес) не зафіксовано в інших письмових джерелах.

104,1. Меотіда (Майотіс)-давня назва Азовського моря, пов'язана з назвою племені меотів, що жили на його східному березі. Очевидно скіфи, переслідуючи кіммерійців, ішли вздовж берегів Каспійського моря, а кіммерійці, тікаючи від них, пройшли (1) до Малої Азії вздовж берегів Чорного моря. Про неодноразово згадуваних саспейрів невідомо нічого, крім їхньої назви. Колхи були предками сучасних грузинів.

105.1. Під Сірійською Палестиною розуміється сучасна Палестина, яка одержала назву від філістимлян, що перебували там ще до прибуття іудейських племен із Єгипту. Аскалон — філістимське місто на півдні Палестини. Псамметіх I — перший фараон XXVI династії, від 664-610. В давньоєгипетських джерелах не йдеться про скіфську навалу.

105.2. Згідно з загальною тенденцією давніх греків ототожнювати іноземних богів із своїми Геродот ототожнив шановану в Аскалоні богиню Деркету з грецькою Афродітою. Ідоли Деркету мали форму напівжінки і напівриби.

105.3. Храм кіпрської Афродіти був на південному заході о-ва Кіпр у місті Пафос.

105.4. Навряд чи з певністю можна сказати, яка це була "жіноча хвороба" скіфів-енареїв, про котру згадує також Арістотель. Припускається, що це була або імпотенція,

або пасивний гомосексуалізм.

106,1. Тут і в розд. 181 Геродот обіцяє розповісти про здобуття Ніневії, але його "Ассирійський логос" або не було написано, або він не зберігся.

107,1. Батько Кіра був не простолюдином, а одним із перських царів, залежних від мідійського царя.

111,1. Розповідь про небажану дитину, залишену на роздирання диким звірям і врятовану пастухом, нагадує долю Едіпа, сина Лаїя, в трагедії Есхіла "Едіп тиран". В Геродота очевидне схрещення двох варіантів оповідання про покинуту дитину. В одному з них доля дитини байдужа для тих, хто її покинув, і вони певні того, що звірі роздируть її. В іншому цим людям треба перевірити, що дитина справді померла, і поховати її, щоб заспокоїти тирана, який боїться здійснення пророцтва. Якби дитину з'їли звірі, її не можна було б поховати. В Геродота згадка про звірів не має логічного завершення. Якби не йшлося про поховання дитини, навіщо були б усі царські прикраси, що їх було залишено на неї?

[434]

113,1. Коли було встановлено, що Кір є справді сином Камбіса, тоді йому було дано ім'я його діда Кіра.

114,1. "Царське око" — тобто таємний агент царя. Звичайна на давньому Сході назва таємної поліції "царські вічі та вуха".

118,1. Будучи задоволеним тим, що Кір залишився живим, Астіаг вирішив помститися Гарпазові. . .

119,1. Можна сумніватися, чи справді Астіаг так помстився Гарпазові. В розд. 73 також ідеться про споживання людського м'яса: помста скіфів на Кіаксарові. В давньогрецьких міфах імовірно йшлося про пережитки первісного людоджерства: міф про Тантала (випробування богів) і про Атрея, який убив синів свого брата Тіеста і нагодував його їхнім м'ясом. Можливо в розповіді про помсту Астіага повторено ці міфічні мотиви.

120,1. Згідно з віруванням давніх греків і народів Близького Сходу оракули богів правдивіші за сновидіння.

122,1. Згідно з іншим переказом маленького Кіра врятувала і вигодувала сука так, як синів римського Марса Ромула і Рема вигодувала вовчиця. Геродот, не довіряючи переказу про суку, посилається на власне ім'я жінки чередника Спако, якому має відповідати грецьке Кіно (від назви собаки гр. кюон. род, відм. кюнос). Отже, він хотів знайти раціональне пояснення міфічного переказу, як і в міфі про додонських голубок (II, 55-56).

125.1. Кірова країна не була частиною мідійської держави і правителів її не призначав мідійський цар. Уже до звергнення Астіага Кір був царем своєї держави, як і його батько Камбіс I і його дід Кір I.

125.2. Іранське плем'я Пасаргади вважалося найшляхетнішим серед інших племен і з нього походив рід Ахеменідів, які стали царями перської держави від сьомого ст. до н. е. і до 331 р. до н. е., коли цю державу завоював Александр Македонський. У місті

Пасаргади був царський палац, а біля нього було побудовано гробницю Кіра.

125.3. Твердження, нібито від Ахеменідів походять "царі Перейди", базується на схожості імен аргоського героя Персея, сина Зевса і Данаї, та племенної назви "перси" (парсуа). Ця схожість дала привід для створення міфічної генеалогії перських царів. Культурна та мовна близькість названих Геродотом іранських племен дозволила дати всім спільну назву "перси" і назвати Кіра "царем усіх персів".

127,1. Війна Кіра з Астіагом тривала майже три роки, і Астіага було переможено 550 р. до н. є. десть у битві при Пасаргадах.

130,1. Про повстання мідійців проти персів, що сталося за перших років царювання Дарія, сина Пстаспа (роки його правління 521-486 до н. є.), згадується в знаменитих бегістунських тримовних написах.

131.1. Властивим для давніх греків було ототожнювати богів інших народів — скіфів, персів, вавілонян, єгиптян тощо — із своїми богами. Верховне божество іранців Ахура-Мазда Геродот ототожнює з грецьким Зевсом. Небо в релігії іранців не було божеством, але твором божества.

131.2. Жіноче божество іранців називалося Анагіта, і під цим іменем шанували планету Венеру, як вечірню і ранішню зірку. Культ її було запозичено з Месопотамії, і Геродот, ототожнюючи її з грецькою Афродітою Уранією, мав підстави.

131.3. Мілітта, відома як фінікійська богиня, очевидно, була також месопотамською або ассіро-вавілонською богинею Ішетар (Астарт). Алілат, можливо, жіночий рід божества Гелель ("блискучій"). Доісламська арабська релігія за браком надійних джерел не досить досліджена.

131.4. Мітра — бог сонця давніх індоіранців, це не жіноче божество і воно не зв'язане з богинями, яких Геродот ототожнює з Афродітою Уранією. Тут є очевидна помилка Геродота.

132,1. Тут Геродот магом називає перського жерця. Під час жертвоприношення жрець мав співати якісь священні гімни, що їх Геродот називає "теогонією", тобто поемою про походження богів, пор. "Теогонію" Гесіода. Це могли бути гімни з священної книги іранців Авести.

134.1. Геродот приписує перській державі систему управління, схожу на середньовічні європейські феодальні держави на той час, коли в них установилася централізація влади.

134.2. Видавці вважають кінцеве речення тексту за перекручене переписчиками, оскільки і зміст його не зовсім зрозумілий.

136,1. Три перські добродетелі: вміння їздити верхи, стріляти з лука і казати правду, про які згадує Ксенофонт у своєму "Вихованні Кіра". На згаданих уже вище бегістунських написах Дарія він вихваляється тим, що бог Ахура-Мазда (Ормуза) любить [435] його за те, що він не брехун і що він наказав своїм спадкоємцям убивати всіх тих, хто бреше. Про це там написано клинописом давньоперською, вавілонською та еламською мовами.

138.1. Видавці тексту вважають, що в цьому місці дещо пропущено.

138.2. Перси, зокрема, шанували біжучу воду, але з цим звичаєм не узгоджується "покарання" ріки Гінду (розд. 189).

139,1. Відомості Геродота про перську мову не відзначаються хоча б поверховим знанням мови. Твердження про те, ніби всі перські імена мають закінчення — б (грецька літера сигма) базується на тому, що в грецькій передачі вони мають таке закінчення (Кюрос, Камбюсес, Дарейос тощо). На жаль, давньогрецькі вчені взагалі не цікавилися мовами "варварів" і не намагалися записувати їх засобами свого алфавіту.

140.1. Навряд чи тут Геродот виявляє обізнаність з давньоперськими обрядами. Шанування стихій — вогню, землі, води — спричинилося до неможливості опоганити землю похованням у ній трупів або опоганити вогонь спаленням їх. Послідовники давньоіранської релігії Заратуштри (Зороастра) сучасні перси кладуть тіла померлих у так званих баштах мовчання, де їхнє м'ясо пожирають стерв'ятники, а кістки залишаються лежати.

140.2. Тут знову неточність: релігійні обряди передписували персам умертвляти лише тих тварин, які вважалися за "нечистих", тобто шкідливих для людей.

141.1. Щось подібне мало бути в так званих Есопових байках. Чи був такий сюжет відомий давнім персам, залишається під знаком запитання.

141.2. Очевидно, більшість іонійських міст у Малій Азії не було укріплено міськими мурами. Укріпленими були лише їхні "вишгорода", тобто акрополі.

141.3. Імовірно, Мілет як торговельне місто мав певні угоди з персами.

142.1. Іонійцями ("яванами") первісно називали малоазіатських греків їхні східні сусіди, а згодом так вони почали називати взагалі всіх греків. Щодо того, чи прийшли іонійці до Малої Азії з сходу, а потім переселялися на захід, на острови Егейського моря і на материкову Грецію, існують дві протилежні теорії і ще нема згоди між ученими. Давні греки для пояснення спорідненості своїх племен створили міф про їхніх спільних родоначальників, згідно з яким сином Девкаліона був Геллен (тобто Еллін), його синами були Дор (від нього — дорійці), Еол (від нього — еолійці) і Ксут, сини якого Ахей (ахейці) та Іон — родоначальник іонійців.

142.2. Відомість про чотири різновиди іонійських діалектів Малої Азії не відповідає історичній дійсності, бо в текстах (епіграфічних пам'ятниках) не виявляється різниці між ними. Геродот, будучи за походженням дорійцем із Галікарнасса, писав іонійським діалектом.

142.3. Всі перелічені Геродотом міста разом із островами Хіосом та Самосом належали до області поширення іонійського діалекту, і якщо в їхніх говірках існували різниці, то вони не були значними.

143,1. Назва "іонійці" могла стати зневажливою через слабку активність іонійців, коли вони 499 р. до н. е. повстали проти персів, а потім підкорилися їм і взяли участь у походах Дарія і Ксеркса проти материкової Греції.

144.1. Тріопіон, тобто Тріопійський мис у Карії, на якому було розташовано місто Кнідос і де відбувалися урочисті свята на честь Тріопійського Аполлона.

Дорійські сусіди, тобто мешканці островів Каріїату, Сіми, Калімну, Нісіру.

144.2. Вчинок галікарнасця Агасікла був, очевидно, приводом для заборони, а причиною, мабуть, було те, що місто Галікарнасс мало не суто дорійське, а змішане дорійсько-карійське населення.

145.1. Існує переказ, згідно з яким ахейці, вигнані дорійцями з Лаконії, Арголіди та Мессенії, переселилися на північ Пелопоннесу і вигнали звідти іонійців, що там мешкали, котрі переселилися до Малої Азії.

145.2. Невідомо, чи був якийсь зв'язок, крім співзвучності назв, між обома річками: Кратіс в Ахаїї та Кратіс біля міста Турії на півдні Апеннінського півострова.

146.1. Абанти — одне з догрецьких племен Греції, що походило з Фракії і залишки якого в історичну епоху ще перебували на о. Евбеї.

146.2. Мінійці ще одне з догрецьких племен Греції, як і дріопи та пеласги. Вони мешкали навколо озера Копайди і їхнім головним містом був Орхомен. Родоначальником мінійців називали царя Мінія (Мінюас), який побудував для своїх скарбів велику скарбницю в Орхомені, руїни якої існують ще і тепер. Є там також і його гробниця. Його дочки — мініади, вправні ткалі, не визнавали культу бога Діоніса і за це були покарані перетворенням на нічних тварин — кажана, пугача та сову (одна з численних метаморфоз). [436]

146.3. Коли засновували колонію, то з метрополії переносили в колонію "священний вогонь", який горів не вгасаючи в пританей їхнього рідного міста. Геродот переносить звичай його часу на події доісторичних часів.

146.4. Неназивання власних імен пов'язано з давніми забобонами: нібито називаючи ім'я можна звернути на його носія увагу злого духа і цим пошкодили людині. В Геродота в даному разі інше пояснення цього звичая.

147.1. Тут ідеться про давню епоху, коли обирали двох царів. Це було скасовано вже в VIII ст. до н. е.

147.2. Апатурії — іонійське свято, на якому громадяни показували своїх дітей фрато-рам, тобто членам фратрій (традиційний поділ грецьких племен на філи, в яких було три фратрії, а фратрії поділялися на роди, а роди — на родини), які заводили дітей до списків громадян. Це свято тривало три дні.

148,1. Тут треба розрізнявати Паніоніон як географічну назву і паніонії як іонійське свято на честь Геліконського Посейдона і як паніонійську амфіктіонію, тобто культовий союз племен, первісно створений для охорони названого святилища.

150,1. Місто Смірна, розташоване на кордоні еолійської області (Боліди) та іонійської (Іади), перейшло до іонійців у VIII ст. до н. е.

151.1. Область Іди вважалася від Адраміттійської затоки до берегів Пропонтиди (Мармурового моря).

151.2. Гекатон — острівці біля північного берега Лесбосу. За свідченням грецького географа Страбона (66 до н. е.— 24 н. е.) цих острівців було 40. Назва Гекатон не означала 100, а походила від епітету бога Аполлона Гекатос, тобто той, що далеко стріляє з лука.

152,1. Пентеконтер — п'ятдесятивесельне судно, швидкоплавне, яке

використовувалося переважно для розвідування.

153,1. Тут ідеться про різницю грецького суспільного життя і життя персів, які не мали потреби в агорі як місці для громадських зборів.

155,1. Говориться про старе прислів'я, яке приписувалося поетові Стасіну.

158,1. Теопрочи — буквально "ті, що запитують бога" посланці для одержання оракулів (хресмой) у пророчих святилищах (мантея). Тут ідеться про характерну для греків класичного періоду (V — VI ст. до н. є.) недовіру до вироків пророчих святилищ і тих, хто мав переказувати ці вироки, тобто оракули. Це пов'язано з відносним занепадом традиційних вірувань.

159,1. Тварини, що оселялися в святилищах, уважалися причетними до божества і перебували під його захистом. Згадується випадок, коли афіняни засудили на смерть одну людину, яка вбила храмового горобця.

160,1. Атарней — область у Малій Азії, розташована поблизу від острова Лесбосу, славилася своєю плодючістю. Оскільки Хіос мав досить численне населення, для нього була потрібна область у Малій Азії, яка постачала б йому збіжжя.

161,1. Магнесією називався півострів і область у Фессалії, а крім того міста: в Лідії на схилі гори Сіпіл біля ріки Герм і в Карії на ріці Меандр.

162,1. Перси навчилися техніки облоги укріплених міст від ассирійців, які були видатними знавцями цієї справи.

163.1. Фокейці — мешканці міста Фокея (Фокая) афінської колонії на півночі малоазійської Іонії (Іади) першими почали ще в VIII ст. до н. є. засновувати колонії в західній частині Середземного моря аж до Іберійського півострова, маючи там своїми конкурентами фінікійців. Цих фокейців не слід плутати з іншими фокейцями — мешканцями країни Фокіда в Середній Греції, де розташоване священне місто Дельфи на схилі гори Парнасе.

163.2. Тартесс — (по-фінікійському Таршіш) — річка Бетіс на півдні Іберійського півострова, також місто на острові між двома гирлами цієї річки, багата фінікійська колонія. В області Тартессу було розташоване також фінікійське місто Гадейра' біля Гібралтарської протоки там, де сучасний Кадіс.

163.3. Округлі судна, тобто фінікійські торговельні кораблі.

164,1. Зруйнувати хоча б один бастіон або оборонну башту на знак символічної, а також і фактичної підлеглості.

165.1. Ойнуси — п'ять острівців між островом Хіосом і узбережжям Малої Азії.

165.2. Кірнос — давньогрецька назва острова Корсіки, а Сардо — назва Сардинії. На цих островах карфагенці мали свої торговельні колонії.

166,1. Сусідні народи, тобто тубільні мешканці Корсіки. Карфагенці нерідко виступали [437] разом із етрусками (тірсенами) проти грецьких колоністів, які були їхніми конкурентами в західній половині Середземного моря.

166.2. Кадмейцями називалися мешканці Фів — міста, заснованого фінікійцем Кадмом, братом викраденої Зевсом Європи. За владу над Фівами билися між собою Едіпові сини Етеокл і Полінейк. У двобої вони вбили один одного. Так виник фразеологізм "Кад-

мейська перемога", тобто така битва, в якій обидва супротивники зазнали тяжких утрат.

166.3. Регіон — місто на крайньому півдні Апеннінського півострова поблизу Сіцилії на італійському березі Мессінської протоки.

167.1. Після слів "карфагенці та тірсени" в тексті цього розділу наявна прогалина (лакуна).

167.2. Місто Агіллея в Етрурії згодом стало називатися Кайре (Цере).

167.3. Ойнотрія — одна з назв південної частини Апеннінського півострова, яка називалася також Авсонія, і власне Італія. В ній були країни Луканія (Левканія) та Бруттія (теперішня назва західного відгалуження південної частини Апеннінського півострова — Калабрія).

167.4. Гіела (Гюела) — місто Велія (Елея) в Луканії.

167.5. Посейдонія — місто в Луканії (за римських часів — Пестум).

170.1. Тобто владарювати над мешканцями острова Сардо (Сардинії).

170.2. Плутарх (приблизно 46-127 н. є.) у своєму творі "Про підступництво Геродота" обвинуватив його в тому, що той указав на фінікійське походження видатного іонійського натурфілософа Фалеса (Талета), але насправді це обвинувачення не виправдане, бо Геродот пише лише, що Фалес веде свій рід від фінікійців, оскільки його рідне місто Мілет було засновано нібито "кадмейцями", тобто фіванцями, а Фіві заснував міфічний герой Кадм, син фінікійського царя Агенора. Насправді Мілет був іонійською колонією.

171,1. Держално (оханон) щита — це металічна поперечка з його внутрішньої сторони, за яку воїн тримав щит.

172,1. Калінд — карійське місто на кордоні з Лікією.

174.1. Про Тріопіон уже йшлося в розділі 144.

174.2. Бібасс — карійське місто, від якого одержав назву півострів.

174.3. Хоча Геродот згадує про віршований оракул, що взагалі було звичайним для всіх оракулів, але він наводить лише його прозаїчну версію на відміну від інших випадків, коли він цитує оракули в їхній віршованій формі.

176,1. Ксантом називається річка і також розташоване в її гирлі лікійське місто.

178.1. Під материком тут розуміється вся Мала Азія.

178.2. В Ассірію Геродот уключає також Вавілонію, тобто південну частину Месопотамії (нині Ірак).

178.3. Уже згадувалося, що столиця Ассирії Ніневія (в Геродота Нінос) була здобута вавілонянами в союзі з мідійцями в 609 р. до н. є., а Вавілонія ще перед тим звільнилася від ассирійського панування (629 р. до н. є.).

178.4. Розміри мура Вавілона, які наводить Геродот, не відповідають даним, добутих унаслідок археологічних розкопок. Зовнішній мур міста побудований Навуходоносором II (605-562) мав трикутну форму, основу трикутника становив берег Євфрату, а одна з сторін була завдовжки 4500 м, отже, загальний протяг мурів був приблизно 18 км, або приблизно 100 стадій. Завтовшки ; ф був приблизно в 30 м.

178.5. Ліктем називалася відстань від вигину рук'ї до кінчика середнього пальця.
179,1— Лише зовнішня сторона муру була побудована з опаленої цегли. Сліди очерету, про який ідеться в Геродота, можна побачити і тепер у руїнах Вавилону.

179,2. Йдеться про окремі спостережні башти.

180. Від Навуходоносорового муру дотепер збереглися лише рештки на схід від Євфрату, а на заході їх уже нема.

180,1. Йдеться про вулиці, перпендикулярні до течії Євфрату та до вулиць, паралельних до цієї течії.

181,1. Найважливішою святинєю міста. Вавилону був семиповерховий храм Бела-Мардука, але клинописні тексти свідчать про те, що його було побудовано, як і царський палац, на лівому березі Євфрату, а не на правому. Це святилище в біблій називалося "Вавилонською баштою", а у Вавилоні такі семиповерхові святилища називалися "зіккуратами".

182,1. Вважалося, що одну частину року Аполлон перебував у Патарах, лікійському місті на узбережжі, а другу — в Дельфах.

183,1. Більшість статуй Бела-Мардука, що збереглися до нашого часу, зображують його сторчма, а не сидячи. [438]

183.2. Велике святилище Бела-Мардука крім його храму містило в собі ще й храми інших вавилонських богів.

183.3. Можливо розміри пересувної статуї Мардука тут перебільшено (близько 5 м). Цю статую обносили в місті на початку нового року.

184. В грецькій передачі Семіраміда, це власне Шамму-Рамат — ім'я ассірійської (не вавилонської) цариці, матері ассірійського царя Адад-Нерарі III (810-783 до н. є.). Чому саме в греків збереглася пам'ять про цю царицю, навряд чи можна з певністю встановити, так само, як і про насипи, про які каже Геродот.

185.1. Серед імен вавилонських або ассірійських царів не було чогось схожого на ім'я Нітокріда (Нітокріс). Цій міфічній цариці Геродот приписує споруди вавилонського царя Навуходоносора II (Набу-Кудуррі-Уссур, 605-562 до н. є.). Є припущення що Геродот міг почути ім'я вищезгаданого вавилонського царя в перській його передачі — Набукудракара — і прийняв його за жіноче ім'я і на слух записав його як Нітокріс. Таке саме ім'я зустрічається в нього в другій книзі, в розд. 100.

185.2. Мідійці після здобуття Ніневії завоювали державу Елам, а згодом напали на Лідію і взяли в полон останнього лідійського царя Креза (560-546 до н. є.), і вже після цього виступили проти Вавилону, і здобули це місто 539 р. до н. є.

185.3. "Наше море", тобто Середземне море.

185.4. Тобто поблизу міста Сінпар, неподалік Вавилону.

185.5. Після здобуття Ніневії Кіаксар приєднав Ассірію до мідійської держави. Оборонні споруди міфічної Нітокріди, тобто Навуходоносора, призначалися на випадок нападу з боку Ассірії.

185.6. Ці заходи, звичайно, не могли мати великого значення.

186,1. Одну частину цього дерев'яного перекриття можна було знімати.

187,1. Тут, очевидно, цікавий анекдот про саркофаг цариці Нітокріди над міською брамою Вавилону. Це не згідно із звичаями східних народів, як і жартівливий напис у саркофазі. Отже, анекдот має суто грецький зміст.

188.1. Останній цар нововалінської династії — Набонід (у Геродота Лабінет), батьки якого не були царями. Він зовсім не був спадкоємцем міфічної цариці Нітокріди, тобто історичного Навуходоносора II.

188.2. Тобто вавилонян. Кір уже з 547 р. до н. є. почав нападати на Вавилон, де царював Набонід (Лабінет), а 539 р. здобув місто Вавилон.

188.3. Вода з ріки Хоаспу, очевидно, використовувалася персами з ритуальною метою, наприклад, для виготовлення священного напою хаома, про що Геродот не мав відомостей.

189.1. Гінд — теперішня назва Діала. Про дарданців у цьому краю немає відомостей.

189.2. Вісім білих коней везли колесницю, де не було людей. Це була колесниця Сонця, яка їхала в поході з перським військом.

189.3. $180+180=360$, тобто число днів одного року за давнім календарем.

189.4. Згідно з клинописною хронікою Набоніда Вавилон не знав облоги. Стратег Кіра Гобрій (Губару), вавилонянин, який перейшов на сторону персів, без бою здобув Вавилон. Балтасар (Валтасар), син Набоніда, вчинив опір персам в одному з кварталів міста, але був переможений. Кір уступив до міста, мешканці якого не задоволені Набонідом, приязно прийняли його. Набонід піддався Кірові.

191. Тобто в тому місці річища, яке було всередині міста.

192.1. Сатрапія — провінція давньоперської держави, на чолі якої стояв сатрап — правитель провінції.

192.2. Перська артаба дорівнює 55 літрам або кілограмам.

192.3. Собаки значних розмірів і дуже сильні, яких використовували, полюючи на левів.

193.1. Узимку сонце сходить на південному сході і канал, яким Навуходоносор з'єднав Тигр із Євфратом, мав напрям із сходу на південь.

193.2. Тут помилка. Плоди фінікової пальми потребують лише пилок відповідної чоловічої рослини для запліднення.

194.1. Згадані Геродотом корзиноподібні човни використовуються і тепер на ріках Месопотамії (в Іраку).

194.2. У Месопотамії немає виноградників. У Фінікії виробляють славнозвісне вино, яке суходолом приставляють до Євфрату. Там його перевантажують на корзиноподібні човни і перевозять до Вавилону (недалеко від сучасного Багдада). [439]

194,3. Такий вантаж здається надто великим для корзиноподібного човна, оскільки один талант мав вагу приблизно 26 кг.

195,1. Тут ідеться, очевидно, про амулети циліндричної форми, які знаходять у великій кількості під час розкопок у Месопотамії. Їх носили на зап'ястках, підвішеними на мотузках. На них було вирізьблено різні зображення культового змісту або ім'я

власника.

196.1. Іллірійські племена і енети — мешканці берегів Адріатичного моря.

196.2. За нашими відомостями в Месопотамії не було такого звичаю і батьки не видавали заміж дочок за своїм бажанням і всупереч їхній волі.

197,1. Це очевидна помилка: у Вавилоні існували лікарі і не було агори, як у давньогрецьких містах.

199.1. Жінки, які віддавалися іноземцям, були жрицями (гієродулами) в святилищі богині Іштар (Астарті, що її греки ототожнювали з своєю Афродітою). Те, що міг бачити Геродот у Вавилоні, він порівнював із тим, що чув про деякі звичаї східних народів, у яких жінки віддавали свою незайманість як жертву богині кохання і родючості. Це він поширив на всіх жінок Вавилону.

199.2. На знак того, що вони служать богині.

199.3. Мілітта— грецька передача імені вавилонської богині Беліт.

199.4. Такий звичай існував також на Кіпрі у фінікійських колоніях на півдні острова, і Пафосі і в Аматунті.

201,1. Про спосіб життя массагетів див. розд. кн. I. 215-216; кн. IV, 172. Про невдалий похід проти них Кіра кн. I, 204-214, кн. 3, 36; кн. VII, розд. 18. Массагети прогнали скіфів ; їхньої колишньої території за рікою Араксом (не з'ясовано, яку ріку так називав Геродот). Країна массагетів була очевидно десь у степах або за Волгою, або за Уралом.

202.1. Істр, який часто згадується в Геродота, це Дунай.

202.2. Тут ідеться про те, що давнім грекам були відомі "відкриті" моря, тобто такі, що сполучалися між собою: Понт, Евксін (Чорне море), Пропонтіда (Мармурове море), Адріатика, Середземне море.

202.3. Звичайно, Червоне море не з'єднується з Середземним і каналу, що їх з'єднав тепер (Суецький канал), ще не було, хоч ідея з'єднати їх уже існувала в давньому Єгипті за царювання фараона Нехо, 610-595 р. до н. є.).

202.4. Організована фараоном Нехо морська експедиція (кн. 4, розділ 42) довела, що Атлантичний океан та Індійський океан — це "одне море". Червоним морем Геродот називає також Індійський океан.

203.1. Античні географи після Геродота вважали, що Каспійське море сполучалося Азовським і справді колись так і було (через Манич).

203.2. Кавказ із давніх давен був країною багатьох різномовних племен. Г. Пліній(1)екуну Старший (23-79 р. до н. є.) повідомлює, що в Колхиді було більше як 300 різних племен, що розмовляли різними мовами. Римлянам треба було мати 130 перекладачів, щоб порозумітися з тамтешніми племенами. Існує відомість, що понтіїський цар Мітрідат VI імпатор (121-63 р. до н. є.) умів розмовляти 24 мовами своїх підданців.

205,1. Жінки кочових народів мали вище суспільне становище порівняно з жінками сілих народів.

206,1. Геродот мав на увазі "укріплені" мости, тобто забезпечені загорожами на

випадок нападу ворогів.

207,1. Крез не взяв до уваги можливої поразки Кіра на території массагетів, як це сталося. Він думав, що Томіріда не стане в такому разі переслідувати Кіра, коли він відступить.

211,1. Вино для массагетів, що мали своїм основним напоєм молоко, було дуже спокусливим.

214,1. Щодо кончини Кіра Геродот, який уважав, ніби Кір залишився в руках ворогів, є мав рації, бо гробниця Кіра була в Персії поблизу міста Пасаргадів.